

2 *Akademikerna*

Universitetet är gammalt och trögföränderligt, men också vitalt och rörligt. På den högre utbildningens domän är universitetsinstitutionen central, men i de kapitel som följer ska den inte stå i centrum. Tanken med det är inte att förminska betydelsen, utan dels att vidga perspektivet på den högre utbildningens historia bortom det universitetshistoriska, dels att med detta perspektiv kasta nytt ljus över den gamla institutionens moderna historia.

Men först ska jag i detta kapitel skissera dess äldre omvandlingar, med doktorsgrader och annat, från historiens början i medeltidens Europa fram till 1900-talets USA. Mot bakgrund av denna översikt presenterar jag svenska utvecklingslinjer, med sikte på de organisations-element som diskuterades i inledningskapitlet. Vi ska även se hur de nya högskolorna i Stockholm och Göteborg i slutet av 1800-talet förhöll sig till statsuniversiteten – och hur dessa förhöll sig till högskolorna när de vid sekelskiftet sökte egen disputation- och promotionsrätt. När Kungl. Maj:t gav dem rätt överskreds gränsen till något som varit universitetens ensamrätt. Den högre utbildningens domän vidgades.

Vi ska sedan undersöka hur akademiska reformsträvanden utvecklade sig i relation till politiska intresser. Jag följer skeendet till slutet av 1930-talet i syfte att ge en bild av universitetens position som belyser deras reaktioner på fackhögskolornas begär efter doktorsgrader. Avslutningsvis ger jag tre exempel på föreställningar om universitetet som är mer övergripande och ideologiskt betingade, inte knutna till en dragkamp om konkret organisatorisk förändring.

Universitet i utlandet

Som så många andra uttryck från den lärda världen härrör akademiorden från de gamla grekerna, från den läroanstalt filosofen Platon inrättade på 300-talet före vår tideräkning. Akademin fortlevde in i 500-talet, men brukar inte ses som ursprunget till universitetsinstitutionen. Det brukar inte heller de undervisningsanstalter som bidrog till den arabiska förmedlingen av antikens lärdom, eller de kloster- och katedralskolor som också bidrog till traderingen. Även ordet *katedral* härrör från grekiskan, från ordet för säte, stol, som går igen i kateder och lärostol. Institutionens upprinnelse brukar knytas till de undervisningsinrättningar som växte fram under 1100-talet.¹

I Bologna etablerades privata lagskolor som lockade allt fler studerande från olika håll. Det drev upp priserna på undervisning och uppehälle, men eleverna var inte svarslösa. För att värna sina intressen samlade de sig i »nationer«, i en gemenskap baserad på födelseort, och sedan *universitates*, av medeltidslatinets *universitas*, gille, skrå. Korporationen av lärde tillerkändes särskilda rättigheter av stadens styrande och tyskromerske kejsaren. I Paris fanns skolor med karismatiska lärare. De verkade utanför katedralskolans kontroll, vilket gav upphov till friktioner. Magistrar och studenter slöt sig samman i värn mot stadens borgare och kyrklig överhet. Dragkampen slutade med sanktionering av lärarnas rätt till visst självbestämmande i förhållande till kansler, kyrkans styresman.

De inrättningar som växte fram utifrån dessa modeller kallades *studium generale*. Benämningen universitet etablerades senare. Institutionen uppkom således ur en kåranda som tog sig uttryck i en skråorganisation. Den akademiska församlingen sökte beskydd för att hantera osäkerheter i tillvaron, och fick det i form av privilegier som garanterades av externa

1. Den följande framställningen utgår närmast från Hilde de Ridder-Symoens (red.), *A history of the university in Europe I* (Cambridge, 1992) och Anders Piltz, *Medeltidens lärda värld* (Skellefteå, 2007), med många språkbrukshistoriska utläggningar. En komprimerad översikt över universitetets historia och litteraturen om den ges i Thomas Karlsruhn, »Universitetets idé i samtiden och historien«, i Thomas Karlsruhn (red.), *Universitetets idé* (Göteborg, 2016). Otaliga är de undersökningar, även i mitt primärmaterial, som inleds med en översikt över universitetets historia, ungefär som denna. Avsikten här är inte att vara originell, och mina hänvisningar begränsas i princip till sakuppgifter och studier som turnerar allmänna teman på sätt som särskilt påverkat min bild; här till gör jag en generell hänvisning till studier som presenterades i inledningskapitlet.

auktoriteter. Dels fanns den lokala staden, som ville få ut mer än oroligheter av studentnärvaron. Dels fanns högre makter i form av kronan, med monarker som ville bygga och befolka institutioner i kamp mot aristokratin, och den allmänliga kyrkan, som sökte hjälp att formulera och försvara doktriner och att dana dugliga krafter till sina ämbeten. Att utfärda privilegier, med åtföljande förpliktelser, var ett sätt att befordra stabilitet i en svårförutsägbar tid; i kapitlet om farmaceuterna ska vi se hur privilegiesystemet motverkade överetablering och konkurrens som kunde störa ordningen. Det medeltida universitetets verksamhetsformer stabiliserades under 1200-talet. Även om medeltiden som epok och universitetet som institution var allt annat än enhetliga ska några återkommande drag skisseras.

Med korporationernas status som juridiska personer följde en rätt till självbestämmande, som att man fick utfärda sina statuter och övervaka efterlevnaden av dem. Den akademiska jurisdiktionen innebar en rätt – och skyldighet – att lagföra de egna, vilka alltså undandrog den lokala rättskipningen. Självbestämmandet var dock relativt. Uppenbarade sanningar var till exempel inget man rådde över.

De lärde fick också välja sina företrädare och sin organisation. Denna kom att innebära en uppdelning i fyra *facultates*, färdigheter eller förmågor, även om flertalet lärosäten inte rymde alla fyra lärdomsgrenarna. *Artes*-fakulteten var störst och ägnade sig åt de grundläggande färdigheter och kunskaper som kodifierats i antikens sju *artes liberales*. Av de mer praktiska konsterna hamnade arkitekturen utanför, medan medicinen kom att bilda en egen fakultet. Det gjorde även juridiken, som ansågs lukrativ. Högst i hierarkin befann sig teologin. Fakulteterna leddes av en *decanus* och kunde bli relativt självstyrande i förhållande till universitetet, som företrädades av en *rector*. Förutom studentnationer hör även *collegia* till bilden. De kunde inrättas för att härbärgera ordensbröder eller för att bistå fattiga studenter med mat, husrum och andlig gemenskap. Inrättningarna växte genom donationer och blev, framför allt i England med sina *colleges*, tämligen självstyrande i relation till fakulteterna.

Vissa ramar för undervisningen var klara, som teologins och latinets ställning. Vad gäller utformningen i övrigt innebar institutionaliseringen av två huvudinslag – föreläsningen och disputationen – att andra former för kunskapsbildning föll utanför ordningen, såsom experimenterande. *Lectio*, som betyder läsning och återkommer i både lektion och läxa, innebar att magistern *ex cathedra* läste och kommenterade auktoriteternas texter. *Disputatio* kunde vara *pro exercitio* och *pro gradu*, för öv-

nings eller för gradens skull, men också *pro loco*, för att visa sin duglighet för en viss plats. Det var ingen textbaserad övning utan en muntlig demonstration av förmågan att försvara teser och bemöta opponenter. Syftet var inte att lägga fram nya rön; om sanningen var evig gällde det att nå fram till originalet snarare än att vara originell. Undervisningen kunde man följa några år, för att vända hem när medlen tröt.

Den som önskade gå vidare kunde examineras och skulle då visa encyklopedisk bildning, med *examen rigorosum* som en slutprövning. I den lägre fakulteten kunde man bli *baccalaureus artium* och sedan sikta på att bli *magister*, benämningar som lever kvar i vår tids *bachelor* och *master*. Den som kandiderade på att bli mästare och bestod prövningarna erhöll en *licentia docendi*, som bestyrkte förmågan och rätten att undervisa, att docera. Genom promotionsritualen förlänades de licentierade sina rättigheter och upptogs i skrået. Genom makten över utdelningen av grader behärskade kollegiet tillträdet till lärarkåren. Med detta självbestämmande följde ett ansvar för att upprätthålla kvaliteten så att legitimiteten i denna ordning inte underminerades.

Den som fortsatte till de högre fakulteterna kunde bli mer än magister: *doctor*. När lärarna blev fler tenderade en hierarki att uppstå, med skiftande rättigheter och skyldigheter. En *professor* kunde vara *ordinarius*, med finansierad lärostol och säte i styrande församlingar. Andra, mer löst anknutna lärarkategorier – *lectores*, *readers*, magistrar med flera – kunde sköta åtskillig undervisning, försörja sig på elevavgifter och ha visst inflytande, om än begränsat.

Den universitetsorganisation som vuxit fram spreds under den senare medeltiden över Europa genom imitation. Resultaten av dessa översättningsprocesser kunde bli olika, men återkommande drag innebar en drift mot likformighet. Det har förhoppningsvis framgått att många sidor av institutionen blev långlivade: själva benämningen universitet, som förknippas med ett karakteristiskt självbestämmande och etos och alltså tas i bruk för nybildningar; en studiegång med föreläsningar, disputationer och examinationer; lärare med olika grader och benämningar; en organisation med lärostolar, fakulteter, dekaner och rektorer, nationer, *colleges* och mycket annat.

DET TIDIGMODERNA UNIVERSITETET präglades av ett stigberoende som reproducerade den ordning som etablerats. Men förutsättningar förändrades. Med reformationen tillkom protestantiska universitet, med de framväxande nationalstaterna ett större inflytande för statsmak-

ten, vars apparat byggdes ut. Liksom renässansen som intellektuell rörelse tog den vetenskapliga revolutionen plats utanför universiteten, till dels i konflikt med deras teologiska renlärighet. Som alternativ bildades en mängd akademier och liknande institutioner, som engelska Royal Society 1660. De samlade experimenterande naturforskare och andra som intresserade sig för konster som föll utanför fakulteterna. Mängden universitet steg, medan anseendet för den föga förändringsbenägna institutionen sjönk.

Med 1700-talet kom åter nya förutsättningar. Industriella revolutionen började omvandla basala samhällsförhållanden. Franska revolutionen visade att undersåtar kunde bli myndiga medborgare i republiken. Skeendena medförde nya förväntningar på kunskapsbildningen, och på olika håll förhöll man sig på olika sätt till tidens förändringstryck.²

I England sökte man bevara traditionen. Universiteten i Oxford och Cambridge ville hävda positioner och etablerade ordningar, med en aristokratisk och andlig inriktning. Forskning var ingen institutionaliserad uppgift, utan ofta en syssla för välbeställda gentlemän som inte befann sig vid universiteten. Snarare än forskare och specialister utbildade universiteten generalister som kunde verka i majestätets tjänst. Den täta samvaron i *college*-systemet värnades som ett betydelsefullt medel för karaktärsdaningen.

I Frankrike ville man göra upp med traditionen. Som ett led i strävandena att »krossa den skändliga« stängde revolutionärerna de gamla universitet som var underordnade katolska kyrkan, liksom de kungliga akademier som var knutna till den gamla regimen. I stället byggde man upp ett system för utbildning av specialister som kunde verka i republikens tjänst. Men inte heller här var forskning en institutionaliserad uppgift. École polytechnique, som tillkom 1794, stod för en matematisk och naturvetenskaplig skolning som skulle utgöra en gemensam grund för fortsatta studier vid olika tillämpningsskolor, som École des ponts et chaussées för väg- och vattenbyggare. Denna *polytekniska* organisationsprincip kom att imiteras på andra håll. Som vi ska se i *Teknikerna* blev den ett alternativ till det reformerade universitetets organisationsidé.

I de tyska länderna, närmast Preussen, sökte man i stället omforma

2. Den följande tredelningen utgår från Björn Wittrock, »Dinosaurs or dolphins?«, i Björn Wittrock & Aant Elzinga (red.), *The university research system* (Stockholm, 1985); en på sitt sätt suverän historisk översikt utvecklas i Thorsten Nybom, »A rule-governed community of scholars«, i Peter Maassen & Johan Olsen (red.), *University dynamics and European integration* (Dordrecht, 2007).

traditionen. Där hade anseendet sjunkit inte bara för universitetet utan även för *artes*-fakultetens magistergrad. Detta gav upphov till en segsliten dragkamp – vi ska möta paralleller till den i senare kapitel. Även om teologerna tidigt börjat titulera sig professor snarare än med akademisk grad, blev doktor den omsider vedertagna gradbenämningen. Detta bruk togs upp vid de andra högre fakulteterna. *Artes*-fakultetens magistergrad framstod då gärna som lägre, vilket fick den grundläggande fakulteten att begära en egen doktorstitel. Men man fick bli vid sin grad, även om benämningen ändrades från *magister artium* till filosofie magister. Situationen förvärrades med etableringen av en ny institution, *gymnasium academicum*, som tog över delar av den grundläggande utbildning som legat vid universitetet. När dess basala *baccalaureus*-examen vittrade bort hamnade de filosofie magistrarna längst ned i hierarkin. Men deras kamp för att utvidga rätten att skapa doktorer till den stora *artes*-fakulteten motarbetades av de högre fakulteterna, som ville värna sin doktorsvärdighet.³

Med disputationsväsendets omvandling mot slutet av 1700-talet avgjordes striden om gränsdragningen. Då blev den muntliga demonstrationen av dialektisk förmåga sekundär i förhållande till den mer vidlyftiga dissertation respondenten förväntades lägga fram. Seminariet som undervisningsform utvecklades för att träna doktorskandidaterna i vetenskapligt arbete och skriftställarskap. När det nya universitetet i Berlin öppnade 1810 var den filosofie doktorn på plats med sina attribut, seminarieundervisningen och den forskningsbaserade dissertation som blev mer central för utnämningen av lärare.

Ett mer filosofiskt inslag i kampen var Immanuel Kants skrift *Striden mellan fakulteterna* från 1798. I den förklarade han att filosofiska fakulteten alls inte var lägre. Vid den bedrevs fri forskning, medan de andra var bundna till särskilda yrkesbanor och därmed mindre fria. Deras behov av att ta nyttighetshänsyn undergrävde det rena sanningssökandet på sätt som snarast gjorde dem lägre. Skriften ingick i ett på samma gång djupsinnigt och högtflygande meningsutbyte om hur universiteten borde omvandlas för att bilda fosterlandet och reformera staten, utan våldsam omstörtning. Ett nederlag mot Napoleons arméer 1806 innebar sedan en kris – att sådana kan bemötas med utbildningsreformer ska vi se fler exempel på. Den preussiske kungen angav riktningen: »Staten

3. I olika kapitel i del ett av *Academic charisma* avhandlar William Clark filosofie doktor, forskningsseminariet, professorsutnämningen.

måste med andliga krafter ersätta vad den har förlorat i fysiska.« Det var läge att ge idén om ett nytt universitet institutionell form.⁴

DET MODERNA UNIVERSITETET förknippas gärna med namnet Humboldt, vars mångbottnade bana genom historien antydde i inledningskapitlet. Men Wilhelm von Humboldt var inte ensam och innan hans namn blivit ett sammanfattande kodord för en akademisk föreställningssfär var han inte känd som universitetsreformator. För den närmare eftervärlden var han snarare bekant för en annan utbildningsreform, av gymnasiet med dess *Abitur*-examen som gav behörighet till universitetsstudier.⁵

Somliga av Humboldts meddebattörer menade att forskningen hade sitt hem i de vetenskapliga akademier som redan fanns. Själv vände han sig, i en sedermera berömd promemoria om organiseringen av de högre vetenskapliga anstalterna i Berlin, mot en särkoppling av uppgifterna och förordade att undervisning *och* forskning skulle förenas i ett nytt universitet. Han ville förena fler uppgifter, som vetenskaplig produktivitet *och* karaktärsdanande bildning. »Ensamhet och frihet« var styrande principer för vetenskaparna, samtidigt som den mänskliga anden bara kunde utvecklas i samverkan, »genom att den enes fruktbara aktivitet förmår hänföra den andre«. Akademisk frihet *och* gemenskap skulle också förenas i den nya institution som hade att vägledas »av den rena vetenskapens idé« för att realisera sitt mål. För de studerande innebar friheten att den inre kunskapstörsten skulle styra studierna, inte en färdig plan som bestämts utifrån.⁶

4. Immanuel Kant, *Striden mellan fakulteterna* [1798] (Göteborg, 2020), med inledning av Thomas Karlsohn; jfr hans *Originalitetens former* (Göteborg, 2012).

5. Mitchell Ash, »Bachelor of what, master of whom?«, *European journal of education* (2006), 247. Den följande framställningen utgår primärt från Meyer, *The design of the university*; man kan bara beklaga att förlaget inte lagt ned större redaktionell omsorg på denna intressanta bok. Jag finner dessa båda författares utläggningar av bekanta teman och troper tankeväckande, vilket kanske beror på att de utvecklat ett dubbelseende som kommer sig av deras utsiktspunkter: den ene amerikan verksam i Österrike, den andre tysk i USA. För en översikt över högre utbildning i Tyskland som går utöver universitetet, se Charles McClelland, *The German experience of professionalization* (Cambridge, 1991).

6. Wilhelm von Humboldt, »Om den inre och yttre organisationen av de högre vetenskapliga läroanstalterna i Berlin« [1809/10], i Thomas Karlsohn (red.), *Universitetets idé* (Göteborg, 2016), 161f. Här ska noteras att det i originaltiteln inte heter *Lehranstalten*

Själv önskade Humboldt fjärma universitetet från staten genom ett donationsanslag som skulle utgöra en bas för reellt självstyre, men det förslaget motsatte sig kungen. På en annan punkt var reformatorn mindre intresserad av att reformera relationen till staten. Den skulle fortsätta utnämna professorerna, de inflytelserika *Ordinarien*. I det statscentrerade preussiska systemet behöll man organiseringen med lärostolar, vilkas innehavare danade ämbetsmän och andra statens stöttepelare.

Dessutom forskade de. Tysk vetenskap blev framstående och utländska betraktare tog intryck av det universitetsväsende som antogs rymma en nyckel till dynamiken, med träning av nya forskare som ett inslag. Inskolningen av doktorsaspiranter skedde informellt, exempelvis genom assistenttjänstgöring.

Parallellt med seminarierna växte inrättningar med likartade funktioner fram inom sina vetenskapsområden: institut och kliniker med laboratorier och samlingar. Denna omdaning blev kostsam, med stora nybyggen och avancerade instrument. Den finansierande statsmakten såg i satsningarna sätt att möta nationella behov, men utom-akademiska uppgifter lockade inte universiteten. Deras bestämmanderätt över vetenskapen uppluckrades när mer samverkansvilliga institutioner för tillämpad vetenskap tog sig an tidens behov och utmanade idén om den rena vetenskapen. Föreningen av forskning och undervisning uppluckrades med tillkomsten av forskningsinstitut utanför universiteten som tog sikte på statens, militärens, näringarnas behov.⁷

Doktorvater är ett uttryck för den patriarkala ordning i vilken lärostolsinnehavaren i ensamhet och frihet tronade över sin domän. I förbund med den statsmakt som upprätthöll ordningen har dessa professorer uppfattats i termer av mandariner. Bildning borde utgöra grunden för social ställning, menade de, inte anor eller pengar. Som vetenskaplighetens väktare hade *Ordinarien* mycket att säga till om. De kämpade mot reformförslag som följde på realämnenas stigande status, men kunde inte hindra att kejsaren 1899 förlänade Tekniska högskolan i Berlin en egen doktorsgrad. Fast det var ogörligt att i Tyskland inkorporera utbildning

utan *Anstalten*, vilket så att säga öppnar för det akademialternativ som Humboldt diskuterar.

7. Parallelliteten diskuteras i Charles McClelland, *State, society, and university in Germany 1700–1914* (Cambridge, 1980), 174–181, 280–287; jfr David Cahan, »The institutional revolution in German physics, 1865–1914«, *Historical studies in the physical sciences* (1985) och Margit Szöllösi-Janze, »Science and social space«, *Minerva* (2005).

för den expanderande handeln i universitetet, varför separata *Handels-hochschulen* i stället etablerades.⁸

I USA fanns engelskinspirerade *colleges* sedan kolonialtiden. De var skapelser av trosgemenskaper som ville ha makten över undervisningen av de sina och som var beredda att bära ansvaret för detta, utan att någon stat eller statskyrka lade sig i. Under senare delen av 1800-talet reste närmare tiotusen amerikaner till föredömet Tyskland för att skaffa sig en högre utbildning, med 517 nyinskrivna toppåret 1895. Många förvärvade den eftertraktade doktorsgraden och återvände för att reformera hemlandets läroanstalter. Det rörde sig inte om övertagandet av en fix modell, utan om ett återskapande som innebar ett omskapande som genom en institutionell lärprocess blev nyskapande.⁹

Till nybildningarna hörde universitet med forskning på agendan som initierats av tyskinspirerade akademiker i samverkan med rika filantroper, vilka också fick ge namn åt läroanstalterna, som Cornell, Johns Hopkins, Stanford. Vid anrika Harvard College tillkom en annan nyhet. Där inrättades en *graduate school* ovanpå och i förlängningen av undervisningen i *liberal arts*. Denna den ordinarie utbildningen blev till *undergraduate* genom den institutionella innovation som sedan spreds. Dessutom etablerades *PhD*-graden. Till tidens anstalter för professionsutbildning bortom de traditionella fakulteterna hörde en institution som *business school*, som i USA kunde inlemmas i universitetet.

I den amerikanska nybyggarandan och pragmatismen kultiverades ingen beröringsskräck inför den praktiska nyttan. Den ansågs inte besudla och stå i motsats till forskning på samma sätt som i traditionen efter de tyska nyhumanisterna med sin *Wissenschaft* – »den rena vetenskapens idé«, som Humboldt uttryckte det. Nya världens lärosäten var mer inbäddade i än avskilda från det omgivande samhället. Förhållandet var det omvända i jämförelse med de tyska universiteten, vilka stod friare i förhållande till samhällskrafterna, men till priset av att de band sig vid staten. En annan olikhet i relation till den gamla världen med sin lärostolsordning var organiseringen i *departments*. I dem fick lärarna samverka med jämbördiga kolleger i ett ansvarstagande för kvaliteten på

8. Fritz Ringer, *The decline of the German mandarins* (Cambridge, Mass., 1969); för lite senare och andra reaktioner på maskinålderns ankomst, jfr Jeffrey Herf, *Reactionary modernism* (Cambridge, 1984).

9. Meyer, *The design of the university*, 63. För en översikt över högre utbildning i USA, jfr Roger Geiger, *The history of American higher education* (Princeton, 2016).

undervisningen. Den var kostsam för de studerande och deras familjer, som kunde rösta med fötterna om de var missbelåtna. Ännu en skillnad var de förmögenheter som bildade en grund för institutionellt oberoende, framför allt för lärosäten med hög status och engagerade alumner.¹⁰

Den amerikanska ordningen rymde förutsättningar för reellt självstyre i relation till yttre makter genom dessa fonderade donationsmedel, övervakade av en *board of trustees* som tillsatte en *president* med exekutiva befogenheter. Samtidigt fanns förutsättningar för kollegialt självbestämmande inom universitetet i och med att lärarna, äldre som yngre, knöts samman i *department*-institutionen i stället för att varje lärostolsinnehavare styrde över sitt ämne och sina underlydande. Olika maktcentra relaterades till varandra genom konstitutionslika *checks and balances*.

I USA uppkom ett system för högre utbildning som, med sin brist på ordning och central styrning, från andra utsiktspunkter knappt framstod som ett system. Likväl har det i sin svåröverskådliga mångfald uppvisat en dynamik som likt det tyska på sin tid manat till imitationsförsök, speciellt under efterkrigstiden. Siktet har då gärna varit inställt på toppen av en komplex och hierarkisk helhet, de välfinansierade institutioner som ansetts världsledande och som inte alltid benämns universitet.

Även från Sveriges horisont har blickar spanat mot amerikanska lärosäten. I jämförelsen med dem tydliggörs statsmaktens avgörande betydelse i de tyska och svenska fallen.

Universitet i Sverige

Den tidiga utvecklingen här faller in i europeiska mönster. Till att börja med reste svenskar till kontinentens lärdomscentra för att studera. Med dessa som mönster inrättades 1477 ett universitet i Uppsala, men som på så många håll blev början svår. Maktkamper bidrog till problemen och institutionen insomnade innan den funnit sina former. Att reformationen sedan löste banden till katolska kyrkan innebar inte att de till den nya statskyrkan kom att bli mindre starka.¹¹

10. Burton Clark ser en grundläggande skillnad mellan olika system i lärostols- respektive institutionsorganisationen: *The higher education system*, 46ff.

11. Även för den svenska utvecklingen gör jag en generell hänvisning till arbeten som presenterades i inledningskapitlet. Utvecklingen i Uppsala skildras i Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977* (Uppsala, 1976). Det grundläggande språkbruket utreds i Bo Lindberg, »Tre ord«, i Gunnar Eriksson & Karin Johannisson (red.), *Den akademiska gemenskapen* (Uppsala, 1999). Diakrona studier av olika organisationselement

Alldeles i slutet av 1500-talet återupptogs de verksamheter som legat nere sedan början av seklet. Under 1620-talet säkrades finansieringen genom stora donationer från Gustav II Adolf, samtidigt som greppet om lärosätet stärktes. En universitetsbyggnad uppfördes och organisationen styrdes upp, med ett riksråd som kansler. Prokansler blev ärkebiskopen med sin lokala närvaro. Stormaktstidens maktutveckling förde med sig fler universitet i besittningarna runt Östersjön. I konsistorierummen var det brukligt att kansler hade en egen stol, vilken som regel stod tom under lärarnas rådplägningar: med den tomma kanslersstolen markerade makten sin närvaro genom en frånvaro. Efter segern över Danmark kom planer på ett universitet i Lund för att bidra till försvenskningen av erövringarna. Professorerna i Uppsala protesterade mot vad de såg som en potentiell konkurrent, samtidigt som andra aktörer verkade för alternativa placeringar, Göteborg eller Jönköping. Vi ska i de följande kapitlen möta sentida paralleller till dessa manövrar. År 1666 instiftades i alla fall Lunds universitet, som även det fick en besvärlig start.¹²

Efter olika provisorier hade man i Uppsala 1655 fått stadfästa konstitutioner, som blev riksgiltiga. Om än opublicerade kom de att gälla fram till 1852. Kungen bekräftade att universitetet stod under kungligt beskydd samt åtnjöt de privilegier och intäkter som det akademiska samfundet utrustats med. Organisationens var den gängse, med en kansler som styresman och en lärarförsamling, det större konsistoriet, som halvårsvis valde rektor utifrån en fastställd växling mellan fakulteterna. De var fyra, med den mäktiga teologiska i toppen. De juridiska och medicinska var försvinnande små. Större än de andra tillsammans var filosofiska fakulteten, med tonvikt på studier av klassiska språk och förebilder. Den kosmopolitiska latinkulturen stod i centrum. Fakulteterna leddes av dekaner – även de tillsatta halvårsvis efter turordning –

presenteras i Torgny Nevéus, *Vägen till UHÄ* (Uppsala, 1976); densamme, *En akademisk festsed och dess utveckling* (Uppsala, 1986). En allmän översikt ges i Ola Agevall & Gunnar Olofsson, »Den högre utbildningens professionella fält«, i Thomas Brante m.fl. (red.), *Det professionella landskapets framväxt* (Lund, 2019).

12. Om kanslersstolen i den finska rikshalvan: Nils Runeby, »Den tomma stolen«, *Historisk tidskrift för Finland* (1989), 120. Utvecklingen i Lund skildras i Carl Fehrman m.fl., *Lärdomens Lund* (Lund, 2004) och historien om universitetets historia i Gunnar Broberg, »Historien«, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådaderna* (Lund, 2017); om protesterna: Jerker Rosén, *Lunds universitets historia* (Lund, 1969), 18f, 27f.

och vid professorstillsättningar upprättade fakulteterna förslag. Över dem yttrade sig sedan konsistorium och kansler innan Kungl. Maj:t utnämnde.¹³

I undervisningen var offentliga föreläsningar centrala. De kompletterades med privata kollegier som drygade ut lärarnas inkomster. Disputationerna var ett annat centralt inslag som kompletterades med orationer. Att disputerar *pro gradu* var slutmålet, men långt ifrån alla gick så långt. Disputationen var alltså en muntlig prövning av förmågan att argumentera, men kom omsider att utgå från en tryckt dissertation. Denna behövde inte bygga på forskning eller vara originell och kunde vara skriven av den professor som presiderade för disputationen. Efter halvdussinet års studier kunde man i filosofiska fakulteten ta magistergraden, för vilken utöver disputation fordrades examinering i fakultetens alla ämnen jämte ett latinskt stilprov. Med början 1600 anordnades promotioner för utdelning av graderna. Efter magistern kunde man gå vidare till doktorsgraden i någon av de högre fakulteterna, men det gjorde få. Läkare och jurister disputerade som regel utomlands. Teologie doktorer utnämnde kungen, som inte behövde bekymra sig om världsliga ting som akademiska prov.¹⁴

Som synes var driften mot organisatorisk likformighet med universiteten i utlandet påtaglig. När en institutionell ordning väl var på plats tenderade den i sin tur att reproduceras på sätt som gjorde den svårföränderlig. Att statuterna var giltiga i nästan tvåhundra år framstår som en ovanligt tydlig illustration av en stigberoende utveckling. En annan aspekt av detta är fasthållandet vid latinet – de lärdes modersmål – som var en stabil bas för akademisk gemenskap över gränser. Internationalisering är inget nytt under solen.

Den nya naturfilosofi som sedan ifrågasatte hävdvunna uppfattningar hade mött motstånd från trogna teologer, men 1700-talet innebar en blomstring för naturforskningen i Sverige. Här fick denna intellektuella utveckling en bas i Vetenskapsakademien, grundad 1739 som en virvel i tidens vurm för akademier. Institutionen bejakade glatt alla möjliga praktiska kunskaper som den spred på svenska för att bidra till fäderneslandets förkovran. Den ägnade sig åt »nyttige Wetenskaper och Konst«, inte åt vetenskapen som en kollektivsingulär. Som på andra håll

13. [Krister Östlund], »1655 års konstitutioner«, i Per Ström (red.), *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005* (Uppsala, 2005).

14. Lindberg, *Den akademiska läxan och Disputation*; Nevéus, *En akademisk festsed*.

blev den nya institutionen ett alternativ till de gamla universiteten. Men även vid dem odlades nyttig naturforskning. Dessutom blev de föremål för reformsträvanden, som att en professur i *oeconomien* 1741 inrättades i Uppsala. Uppfostringskommissionen tillsattes 1745 för att se över de akademiska konstitutionerna, men dess utredningar ledde inte till större reformer. Vi noterar här att man talade om uppfostring och undervisning, inte utbildning.¹⁵

Mycket vid universiteten gick vidare längs upptrampade stigar, som att de studerande bekostade tryckningen av dissertationer och ersatte preses. En Uppsalaprofessor i latinsk vältalighet som presiderade vid 516 disputationer blev förmögen. Seriedissertationer var en publiceringsmöjlighet för professorerna, som kunde stycka upp större arbeten i sviter av skrifter för hugade kandidater. Originalitetskraven var låga, samtidigt som kvaliteten på innehållet inte var avgörande för den disputerandes framtidsmöjligheter.¹⁶

Mot slutet av seklet växte kritiken av sakernas tillstånd. Som på kontinenten uppstod förändringstryck som genom utdragna processer bidrog till att omvandla verksamheterna. Tyngdpunkten försköts från att tradera kunskaper och reproducera sig själv som lärarförsamling till att förnya kunskapen och kritiskt granska kollegers bidrag till vetenskapen. Korporationen, kollektivet av universalister, kom att utmanas av den forskande individen, av konkurrerande specialister. En muntlig kultur med inslag av handskrifter hade redan börjat gå mot skriftlig kultur och publiceringsimperativ.

UNDER 1800-TALET transformerades universitetsinstitutionen. När de traditionella föreläsningarna klandrades och disputationsväsendet ansågs ha förfallit utvecklades reformidéer på olika plan. I ett försök att värna det ifrågasatta prästeståndet fick universiteten och Vetenskapsakademien från 1823 rätt att utse egna riksdagsmän, varigenom läro-

15. Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«; för den tidiga Akademiens så att säga politiska ekonomi, jfr Mathias Persson, *Det villrådiga samhället* (Lund, 2020). Uppfostringskommissionen avhandlas i Fredrik Bertilsson, *Frihetstida policyskapande* (Huddinge, 2017); i de många citat som anförs har jag inte noterat någon förekomst av *utbildning*. Men i historieskrivningen kontrasteras gärna utbildning mot bildning, se t.ex. Lennart Svensson, *Från bildning till utbildning I* (Göteborg, 1978), kap. 6. Vad gäller den äldre undervisningen vore det intressant med en undersökning av den så kallade bergsexamen och andra civilexamina.

16. Lindberg, *Disputation*, 75.

sätena som korporationer var representerade i ständsordningen fram till dess avskaffande 1866. Å andra sidan blev de från 1830 mindre självförsörjande, relativt sett, då riksdagen för första gången fattade beslut om att tilldela dem statsanslag. Detta var samtidigt ett steg i övergången från natura- till penninghushållning; professorernas ersättning utgick i spannmål eftersom lärosätena fick intäkterna från sina egendomar i den formen. Tillkomsten av Ecklesiastikdepartementet 1840 förändrade kanslers roll och relationen till regeringen. Förflyttningen från den privat- till den offentlighetsrättsliga sfären och omvandlingen till anslagsberoende statsorgan blev utdragna processer. Samhälle, stat och universitet förändrades med tiderna. Omvandlingarna ska här följas genom nedslag i stadgeutvecklingen.¹⁷

Efter segslitna förhandlingar ersattes konstitutionerna från 1655 med gemensamma statuter 1852, då privilegiesamhällets skrålagstiftning redan avvecklats. En betydelsefull nyhet i dem var avskaffandet av den akademiska jurisdiktionen, som var en legal grund för universitetens speciella status. Statsmakterna hade länge velat avveckla detta åldriga privilegium, som innebar ett säreget självbestämmande – riksdagen beviljade höjda anslag när dess önskan uppfyllts. I stället fastslogs i portalparagrafen att universiteten stod under Kungl. Majt:s nådiga beskydd och oförkränkt åtnjöt de inkomster, rättigheter, friheter som tillkommit dem.¹⁸

Regleringen av verksamheterna ändrades också. Statuterna indikerade en önskad rörelseriktning – även om vardagens praktik kunde avvika från direktiven, då som nu. En central undervisningsform skulle få ny karaktär:

Föreläsningarna böra afse lärjungarnes själfständiga wetenskapliga utveckling, och ej sluta sig inom gränser för wissa examensfordringar eller derefter beräknade lärokurser. I öfrigt stående hwarje lärare fritt, att så inrätta sina föredrag och sin underwisning, som han med afseende å ämnets beskaffenhet och för utbredande av sann upplysning ändamålsenligast finner.

17. För den följande framställningen gör jag en allmän hänvisning, som samtidigt är mycket specifik, till Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, som i detalj utreder bakgrunderna till de organisationsförändringar jag uppmärksammar.

18. SFS (1852), nr 20.

För det andra huvudinslaget i undervisningen stadgades att respondenten vid en disputation själv skulle ha författat dissertationen. Detta satte ljuset på upphovsmannens vetenskapliga förmåga och originalitet. Avhandlingen kunde skrivas på svenska, men ett latinskt skrivprov kvarstod. Fakulteten skulle bedöma lärdomsprovet till både innehåll och försvar. Kravet på förmågan till muntlig disputation upprätthölls, men skriftens kvalitet blev mer avgörande. Detta avspeglades i den formulering av befodringsgrunden som i princip kommit att bestå: »Wid förslag till Academiska lärarembeten må ej andra grunder afses eller åberopas, än graden af ådagalagd wetenskaplig skicklighet«. Formella meriter ersatte börd och tjänsteålder.

Året efter de nya statuterna, 1853, kom bestämmelser om prövningarna för filosofiska fakultetens lärdomsgrader. En studerande skulle fortfarande avlägga kandidatexamen på en gång, men inte längre i samtliga ämnen. Det räckte att komma upp i sammanlagt tolv betygsenheter, vari skulle ingå sex tvångsämnena, mest humanistiska, jämte vissa fritt valda. Ett betyg avsåg inte bara ett kvalitativt omdöme om en studieprestation utan även omfattningen på det pensum som inhämtats; ett betyg kom att motsvara en termins studier.¹⁹

Behörighetskravet på den som ville skrivas in vid akademien ändrades 1864. Då fördes studentexamen från universiteten, där den varit en inträdesprövning, till läroverken. Där blev den en slutexamen som gav behörighet till akademiska studier; benämningen kom att gå från mogenhetsprövning till just studentexamen. Examineringen övervakades av censorer från universiteten, som härigenom behöll kontrollen över inträdet samtidigt som gränsen till mer elementär utbildning markerades. När delar av den grundläggande undervisningen och examinationen fördes till läroverket stärktes dess band till universitetet. Men att studentexamen gav inträde till universitetets fria fakulteter betyder inte att inträdet var särdeles fritt. Examen fyllde i praktiken en spärrande funktion i och med att den bara var tillgänglig för ett litet fåtal bättre bemedlade. Vidare utestängde den flickor, som först 1927 fick avlägga studentexamen vid statens högre allmänna läroverk.²⁰

19. SFS (1853), nr 19.

20. Birger Thorén, »Studentexamen 1864–1963«, i C. E. Sjöstedt (red.), *Studentexamen 100 år* (Stockholm, 1963); Olof Petersson, *Studentexamen* (Stockholm, 2010). Christina Florin & Ulla Johansson, »Där de härliga lagrarna gro...« (Stockholm, 1993) är en rik studie av läroverksinstitutionen.

För de filosofiska fakulteterna kvarstod grundläggande uppgifter på så sätt att lärdomsgraderna vid de andra fakulteterna innefattade provningar i vissa av dess ämnen. Till exempel var den medico-filosofiska examen en obligatorisk förberedelse för medicinska studier. Utöver latin ingick i dess tvångsämnena naturvetenskaper som tidigare hört till medicinska fakulteten. Ett särdrag kvarstod också för filosofiska fakulteten: där fordrades ingen praktik, såsom tjänstgöring vid »kliniska inrättningar« i medicinska fakulteten. Men detta betyder inte att den filosofiska var helt opraktisk och utan avnämning. Den kom att utbilda lärare när läroverket och universitet tog plats i vad som kallats det ecklesiastiska komplexet. För disputerade lektorer kunde en yrkesbana vandra mellan institutionerna.²¹

Ett annat särdrag i förhållande till de andra försvann 1870, då magistergraden avvecklades i och med införandet av en doktorsgrad även vid filosofiska fakulteten. Med den institutionella omdaning som i mycket var en ny benämning stabiliserades sedan uttryck som doktorant, doktorand, doktorera. Frågan om namnet på den största fakultetens högsta lärdomsgrad hade varit omtvistad men var knappast kontroversiell längre. De som magistrerat vid filosofiska fakulteten kallade sig gärna doktorer redan före 1870, och universiteten hade 1864 utverkat rätt att nyttja doktorstiteln när man utfärdade diplom.²²

Mer omdiskuterad var den samtidiga reformeringen av examensordningen. Den hade blivit avgörande för tillträde till ämbeten när universitetens examina ersatte statliga verks egna inträdesprovningar. Mycket stod på spel i bestämmandet av den ordning som skulle legitimera statstjänarna och uppamma den vetenskapliga skicklighet lärosätena tillmätte växande betydelse. Resultatet blev en tudelning av den gamla filosofie kandidatexamen. I syfte att säkra allmän bildning hos läroverkslärare och andra byggde även den nya kandidatexamen på obligatorium och bredd, men den var inte encyklopediskt omfattande. Den nyinrättade licentiatexamen utgick i stället från valfrihet och specialisering som för-

21. Bo Lindberg, *Humanism och vetenskap* (Stockholm, 1987), 110ff; Thomas Kaiserfeld, *Vetenskap och karriär* (Lund, 1997).

22. SFS (1870), nr 32; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 16/4 1870 nr 28 och 28 1/2. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 6/8 1864 nr 8, med underlag i motsvarande konseljakt; jfr notkommentaren till § 128 i *Kongl. Majt:s nådiga statuter för universiteterna i Uppsala och Lund* (Lund, 1869), 52: »Denna lärdomsgrad benämnes numera philosophiæ doctorsgrad.« Jfr Pelle Holm, »Doktorstiteln«, *Ord och bild* (1919), 637ff; Lindroth, *Uppsala universitet*, 162f.

beredelse för högre, mer vetenskapligt avancerade studier. Man utarbetade anvisningar för lärdomsproven till dessa examina, men sade inget om hanteringen av den filosofie doktorn *in spe* eller hur denna nykomlings vetenskapliga förmåga skulle uppammas.²³

Examina gav behörighet till tjänster i staten, men från läroverkshåll önskade man en mer passande och praktikorienterad ämbetsexamen. Kandidaten var för ytlig, licentiaten för specialiserad. Forskningsorienterade akademiker var också kritiska. De ogillade det mångläseri av tvångsämnen som stod i motsats till vetenskaplig fördjupning och självständighet.

Frågorna om vem universitetet skulle utbilda och för vad blev omvistade – i förlängningen skavde spörsmålet om vari institutionens berättigande låg. Skulle man tjäna den finansierande statsmakten eller den vetenskapliga forskningen? Gick det att få till en undervisning som var till gagn för akademien *och* staten?

ALLA FÖRSKJUTNINGAR gjorde att det inte dröjde två århundraden innan det kom nya statuter. De reviderades redan 1876, utan stora förändringar på de punkter vi följer. Statuterna slog fast i vilka ämnen undervisning skulle ges, utgiftsstaterna bestämde lärostolsorganisationen. Rektor valdes för två år av större akademiska konsistoriet, i vilket samtliga ordinarie professorer hade plats. Valet i kombination med omvals rätt gav den utvalde större möjligheter att driva en linje. Kansler blev mindre av en inspektor.²⁴

Sakkunniga infördes som ett sätt att värja sig mot kritik av svågerpolitik i befordringsärenden. Samtidigt gav den offentliga granskningen legitimitet åt de akademiska organens makt över de professorstillsättningar som var viktiga för självbestämmandet. Dessutom säkrade specialister kompetensen för att bedöma den skicklighet som var avgörande. Den vetenskapliga specialiseringen tog sig även uttryck i en uppdelning av den stora filosofiska fakulteten i två sektioner, humanistisk respektive matematisk-naturvetenskaplig.²⁵

Till den sistnämnda sektionen knöts olika nybyggen, som kunde rymma någon samling eller instrumentell utrustning och som föll un-

23. SFS (1870), nr 32, 4ff; *Ordningsstadga för anställande af de till filosofiske graden enligt Kongl. Maj:ts nådiga skrifvelse af den 18 april 1870 hörande lärdomsprof* (Lund, 1873).

24. SFS (1876), nr 5.

25. Rangnar Nilsson, *God vetenskap* (Göteborg, 2009), kap. 2.

der rubriken »samlingar och inrättningar«. Tidiga exempel på sådana är trädgårdsanläggning för botaniken, observatorium för astronomin, laboratorium för kemin. Inom fysiken talades det om kabinettet eller institutet och sedan om laboratoriet, när laborationsövningar införts i undervisningen och forskningen blev mer instrumenttung. När lokaliteterna växte kunde man så tala i termer av institutionen, som ofta rymde tjänstebostad för byggnadens föreståndare eller prefekt. Denne var som regel ämnesföreträdaren, vilken kunde få biträde av en preparator, prosektor, observator, laborator eller så.²⁶

Inkomster och utgifter för institutioner i denna mening dök upp som poster i universitetens stater under 1840-talet och blev sedan fler, något som blir tydligt i pampiga skrifter från 1897 för att fira Oscar II:s 25-årsjubileum som regent. Inom de experimentella naturvetenskaperna blev tillgången till sådana institutioner betydelsefull för att göra undervisningen mer åskådlig, men även för forskningen och inövningen av licentiatstuderande. För lärostolsinnehavaren blev laboratoriet viktigt på flera sätt. Dess didaktik slog igenom även i läroverket. För medicinarna fyllde de prekliniska ämnenas laboratorier och klinikerna vid de framväxande universitetssjukhusen likartade funktioner.²⁷

Denna svenska utveckling har paralleller till den tyska, liksom samtida förskjutningar inom de icke-laborativa ämnena. Även i Sverige etablerades för humanisterna seminariet som en aktivt färdighetstränande

26. Om institutionsbyggande i bokstavlig mening, se Hjördis Kristenson, *Vetenskapens byggnader under 1800-talet* (Lund, 1990); Carl Frängsmyr, *Uppsala universitet 1852–1916* (Uppsala, 2010), vol. 2:1, kap. »Byggnader och institutioner»; fysiken specialstuderas i Sven Widmalm, *Det öppna laboratoriet* (Stockholm, 2001); en parallell utvecklingslinje skildras i Cahan, »The institutional revolution in German physics, 1865–1914»; laboratorieinstitutionens omvandlingar tecknas i Frank James (red.), *The development of the laboratory* (Basingstoke, 1989).

27. Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?*, 90. I Reinhold Geijer (red.), *Uppsala universitet 1872–1897* (Uppsala, 1897), del II, behandlas i avsnittet »Universitetets byggnader och institutioner» olika institutioner/byggnader under separata rubriker, medan seminarierna för de icke-experimentella ämnen som inte hade samma lokalbehov klumpas ihop under en rubrik; jfr universitetets stat från 1885 i Johan von Bahr (red.), *Kongl. statuter för universiteten i Uppsala och Lund* (Uppsala, 1897), där det under rubriken »Universitetets samlingar och inrättningar» efter biblioteket listas kliniker och institutioner, 183–191, medan kommentarer om anslagen till seminarier fått läggas till. För motsvarande om Lund, se Elof Tegnér, *Lunds universitet 1872–1897* (Lund, 1897), där kap. »Institutioner och byggnader» omfattar 170 sidor medan seminarierna avhandlas på två, 58f. Om laboratorieundervisningens spridning, jfr Thomas Kaiserfeld, »Laboratoriets didaktik», i Sven Widmalm (red.), *Vetenskapsbärarna* (Hedemora, 1999).

undervisningsform, åskådliggörande och praktiskt laborerande på sitt sätt. Teologerna organiserade också seminarier. För ämnena inom humanistiska sektionen talades om just seminariet, inte institutionen. Det senare begreppets knytning till en byggnad understryks av att ingen institution, men väl ett seminarium, hörde till den matematik som inte laborerade med materiella instrument och därför inte behövde en särskild byggnad för att rymma utrustningen. Undervisning i seminarieform introducerades under 1860-talet, men seminarieövningarna kom att möta kritik för att drilla tekniska färdigheter. Särkoppling genom uppdelning i ett proseminarium och ett högre seminarium blev en lösning.²⁸

Under 1890-talet fastställde universitetskanslern stadgar för seminarierna i humanistiska ämnen och i teologi, liksom för det matematiska seminariet. Dessutom tillkom för litteraturanskaffning och andra omkostnader anslag på ordinarie stat, alltså poster i budgeten som riksdagen beslutat skulle gälla tills vidare, till skillnad från de poster på extra eller icke-ordinarie stat för vilka man beslutade om anvisningen år för år. Kansler utfärdade 1895 allmänna bestämmelser för filosofiska fakultetens seminarier, vilka förutsattes ha respektive ämnesföreträdare som föreståndare. Uppgiften var att genom »vetenskapliga öfningar« inom sitt läroämne »väcka och leda de studerandes självverksamhet och derigenom hos dem utbilda förmågan af själfständigt vetenskapligt arbete«. Denna lätta formalisering av en inövning till forskning hade ingen motsvarighet i bestämmelser om laborationsövningar inom naturvetenskapliga sektionens ämnen. De hade likväl institutionaliserat former för praktisk inskolning av avancerade studenter, som de licentiander vilka siktade på sin forskningsförberedande examen. Men strängt taget arbetade den som skrev på en avhandling för graden i ensamhet och frihet.²⁹

Forskningsimperativet och växande förväntningar på att rusta studerande för doktorsgraden, med dess krav på vetenskaplig självständighet, bidrog till att omvandla de akademiska verksamheterna. Specialiseringen tilltog och allmänbildningsuppdraget tonades ned. Nya examensbestämmelser för filosofiska fakulteten rymde 1891 inga tvångsåmnen – inte ens latin, som utgjort ett självskrivet kommunikationsmedel för

28. Peter Hellqvist, »Att tänka fritt och att tänka rätt«, i Sven-Eric Liedman & Lenart Olausson (red.), *Ideologi och institution* (Stockholm, 1988); Marie Cronqvist & Alexander Maurits (red.), *Det goda seminariet* (Göteborg, 2016).

29. Bestämmelserna finns i von Bahr (red.), *Kongl. statuter för universiteten*, som också tar upp anslagen till seminarierna: 62 (citatet: 244); i Odén, *Forskarutbildningens förändringar*, utforskas praktiken i de historiskt orienterade seminarierna.

akademiker genom århundraden. Kandidaten omfattade sju betygsheter i fem fritt valda ämnen, med en särskild uppsats i ett, där siktet var inställt på fler än ett betyg. Licentiaten omfattade två eller tre fritt valda ämnen, med en vetenskaplig avhandling i ett. Undervisningen skulle inte bara bestå av föreläsningar, utan fakulteten skulle organisera »dels propedeutiska kurser, dels seminarie- eller övningskurser«. Dessutom skulle man i alla ämnen upprätta studieplaner med preciserade kursfordringar, planer som skulle godkännas av kansler och meddelas studenterna.³⁰

Statsmakternas önskan att styra upp studierna växte parallellt med att den högre utbildningen tillmättes större betydelse för samhället. Samtidigt tillkom genom privata initiativ alternativ till statsuniversitetet.

Högskolebildningar

Stockholms högskola har en förhistoria som vi kommer till i nästa kapitel: Uppsalamedicinarnas kamp mot Karolinska institutet och idén att flytta universitetet till huvudstaden. Där menade liberala debattörer att ett lärosäte som befriats från småstadsisolering och skråprägel skulle bli mer dynamiskt. Under 1860-talet mobiliserade engagerade krafter resurser för offentliga föreläsningar, och 1869 bildades Högskoleföreningen i Stockholm. Examensrätten blev ett tvisteämne i föreningens arbete. Somliga menade att bildningslidelse var grunden för verkligt fria studier; glöden skulle falna om man införde samma examensplugg som vid universitetet, vilka med sin lärda latinkult vände sig från samtidens realia. Frågan skulle fortsätta skava. Planeringsarbetet gick vidare under vacklan mellan likhet och särart i förhållande till universitetet.³¹

Ambivalensen kom till uttryck i de grundstadgar Högskoleföreningen fastställde 1877. Även om vissa siktat på en *akademi* var tanken närmast att inrätta ett *universitet*, men den nya institutionen kom att benämnas *högskola* – Teknologiska institutet hade just ombildats till högskola.

30. SFS (1891), nr 13; utvecklingen summeras i Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, 240ff. Kravet på förhandsredovisade planer konkretiseras i exempelvis *Studieplaner samt bestämmelser, råd och anvisningar rörande studierna inom filosofiska fakulteten vid universitetet i Uppsala* (Uppsala, 1894).

31. Framställningen utgår från Sven Tunberg, *Stockholms högskolas historia före 1950* (Stockholm, 1957) och Fredric Bedoire & Per Thullberg, *Stockholms universitet 1878–1978* (Stockholm, 1978).

Stockholms högskola skulle ha avdelningar i stället för fakulteter, lärarråd i stället för konsistorium. Dess dubbla syfte fastslogs i portalparagrafen: »att främja vetenskapernas utveckling och meddela vetenskaplig undervisning«. Denna så att säga humboldtska formulering hade ingen motsvarighet i universitetsstatuterna.³²

»Högsta vården om Högskolan och öfverinseendet öfver henne utöfvas af *Högskolans Styrelse*«. Denna bestod av sju ledamöter: en utsedd av Svenska Akademien, två var av Vetenskapsakademien och Stockholms stadsfullmäktige samt rektor; dessa sex valde den sjunde. Den styrelse som dominerades av externa krafter kontrollerade ekonomin och fattade avgörande beslut samt valde en av sina ledamöter till inspektor. Den i jämförelse med universiteten tydliga förskjutningen av befogenheter ut ur lärosätet skavde mot § 7: »Närmaste vården om Högskolan tillkommer lärarne.« Lärarrådet bestod i princip av professorerna och skulle handlägga »större och allmänna frågor«, som att välja rektor.

Vid professorstillsättningar utsågs sakkunniga av lärarrådet, som sedan skulle höras inför beslut. Styrelsen utnämnde och skulle då främst fästa avseende vid den vetenskapliga förmågan och lärarskickligheten. Lärjunge kunde man bli genom studentexamen eller genom att i prov för läraren visa att man hade nöjaktig underbyggnad. Utöver vitsord talade stadgarna om akademiska prov som skulle berättiga till statstjänst och som staten skulle bestämma om. Att utan examensrätt rekrytera betalande lärjungar visade sig vanskligt.

Det var en komplicerad procedur med flera parter att ändra grundstadgarna, men till dem kom en ordningsstadga. Den var substantiell men kunde ändras av styrelsen. Till exempel klargjordes maktlinjen, med inspektor som styrelsens ombud för att övervaka verksamheterna. Undervisning skulle meddelas genom föreläsningar och handledning på ett sätt som preciserades: »Undervisningen bör ske med noga aktgifvande derpå att lärjungarne sjelfständigt tillegna sig de kunskaper och den vetenskapliga bildning, hvilkas förvärfvande utgör målet för deras studier.»³³

Starten medförde praktiska problem, som brist på medel och lokaler. Högskolans institutionella former utvecklades aningen slumpmässigt, men det var klart att varken teologi eller medicin skulle ingå i programmet. Den initiala inriktningen blev mot den naturforskning man

32. *Grundstadgar för Stockholms högskola* (Stockholm, 1877).

33. *Ordningstadga för Stockholms högskola* (Stockholm, 1878), 8.

ansåg försummad i Uppsala. Personbanden till Vetenskapsakademien var många. Verksamheten finansierades genom Stockholms stad, donationsmedel och studerandeavgifter. För att samla verksamheterna hyrde man 1885 tre våningar i ett nybyggt hus.

Utvecklingen medförde även principiella motsättningar, bland annat mellan styrelse och lärarråd om vems bedömningar som skulle avgöra professorsutnämningar. Uttolkningen av § 7 skapade turbulens. Även inom lärarrådet uppstod friktioner och fraktioner; det fanns mer än en professor som inte tvekade att hävda sin uppfattning och ta strid för sin sak.

En donation 1892 om fantastiska två miljoner kronor tycktes lösa pressande problem. Samtidigt skapade den problem genom att aktualisera utbyggnadsplaner som aktualiserade vägval som aktualiserade motsättningar. Pengarna räckte inte till allt. Striderna nådde en kulmen runt årsskiftet 1894–95, då ett rektorsval resulterade i att olika organ utsåg olika kandidater – samtidigt. Den förvirrande processen rymde motstridiga beslut, men en central aspekt av konflikten gällde lärostolsordningen: ingick lärare utan lärostol i kollegiet? Resultatet blev att de biträdande lärare som tillkommit med expansionen men som inte var ordinarie professorer tog säte i lärarrådet, och att den kandidat blev rektor som förordade en rörelse bort från den inriktning kritikerna fann bildningsaristokratisk. Efter denna kris blev utvecklingen mindre stormig.

En framtidsfråga gällde en stats- och rättsvetenskaplig avdelning. Man vände sig 1905 till Kungl. Maj:t med en anhållan om att inrätta en sådan, vilken utan kostnader för staten skulle vara till nytta för den. Den finansiella basen var inte riktigt säkrad, men Stockholms stad skulle bidra – på villkor att avdelningen fick examensrätt. Tilldelades högskolan sådan skulle säkerligen enskilda bidrag tillkomma. Universiteten med sina juridiska fakulteter ville avstyrka, då man menade att fler fakulteter skulle medföra en för landet skadlig konkurrens. Efter olika turer sanktionerades Kungl. Maj:t 1907 utbyggnaden.³⁴

Vi noterar här spelet mellan staden, donatorerna och staten, liksom greppet att ställa någon annan parts jakande beslut som villkor för det egna stödet.

En konkret byggfråga gällde ett eget hem för högskolan. Ett nybygge med plats för laboratorier och institut, granne med Tekniska högskolan

34. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 28/9 1907 nr 19; SFS (1907), Bihang nr 51.

i slutet av Drottninggatan, kom 1909 att högtidligen invigas av kungen. Samtidigt avhölls den första promotionsceremonin, då man kreerade fler hedersdoktorer än doktorer efter avlagda prov. Den närvarande utlänningen promoverades på latin, de inhemska på svenska.³⁵

Frågorna om stadgar och examina är av särskilt intresse för oss. Arbetet med dem fick prägel av Göteborgs högskola, som fått sina statuter fastställda av Kungl. Maj:t 1889 och fyra år senare erhållit en villkorad examensrätt. En rundgång låg under driften mot likformighet: de stockholmska grundstadgarna hade varit en förebild för de göteborgska statuterna, till vilka Stockholms högskola sedan hänvisade när man vid sekelskiftet började arbeta för stadgerevision och examensrätt. Efter olika turer fastställde Kungl. Maj:t 1903 nya grundstadgar för Stockholms högskola. Regleringen av verksamheterna blev mer lik den för Göteborgs högskola, och vi noterar bara den nya § 2: »Högskolan står under öfverinseende af kanslern för rikets universitet.»³⁶

Året efter fick Stockholm inte bara examensrätt, om än villkorad, utan även disputationrätt. Den ska vi återkomma till efter presentationen av systerinstitutionen på rikets andra sida. Här konstaterar vi att erhållandet av rättigheter och kunglig legitimering kom med viss anpassning till universitetets formvärld, samtidigt som den privata statusen öppnade möjligheter. Till exempel hade man 1884 anställt Sveriges första kvinnliga professor, matematikern Sofia Vasiljevna Kovalevskaja, eller Sonja Kovalevskij som hon kallade sig. Högskolan stod fri från orden i 1809 års regeringsform om att befordra »svenske män« till statliga ämbeten, en formulering som kunde anses utesluta kvinnor.

I HANDELSSTADEN GÖTEBORG vände sig somliga mot föreställningen att man där bara skrev fakturor, inga dikter. Tongivande aktörer utvecklade från 1860-talet förslag om att inrätta en fri akademi, för medborgarbildning i stället för brödstudier, som ett alternativ till statsuniversitetet med deras petrifierade examensväsande. Initiativen genererade

35. *Invigningen af Stockholms högskolas nya byggnad den 6–7 december 1909* (Stockholm, 1910). Festligheter och arkitektur analyseras i Widmalm, *Det öppna laboratoriet*, kap. 6; här kan tilläggas att minnesskriftens planritningar visar att högskolebyggnaden rymde mängder av laboratorier med skiftande benämningar för olika kategorier studenter och lärare, liksom museer för mineralogi respektive geologi jämte »seminarium och bibliotek« för matematik respektive juridik.

36. *SFS* (1903), Bihang nr 95; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 20/11 1903 nr 11.

artikuleringen av alternativ. I den åtföljande kraftmätningen mellan skilda synsätt kom villkorade donationer att befordra respektive blockera intressen på sätt som betingade karaktären på den läroanstalt processen utmynnade i.³⁷

I stadsfullmäktige presenterade kritiker 1886 ett alternativ till det friakademiska lägrerets vision. Deras förslag om ett »realuniversitet« liknade delvis en äldre idé om en polytekniskt organiserad institution. Förslaget utgick från universitetslika organisationsformer, men gav dem nytt innehåll. En grundläggande fakultet skulle ge en allmänbildning som förberedde för studier i de tre högre fakulteterna för handel, teknik, jordbruk. Fullmäktige tvekade.

Året efter kom bearbetade huvudförslag. Alternativet med sikte på realia ville skapa en »verklig högskola« genom att fokusera på tidens behov av högre handelskunskap – i stället för att förlora sig i fruktlös konkurrens med universiteten. Med en sådan inriktning skulle läroanstalten, förutsatt att en gräns drogs mot lägre handelsundervisning, kunna bli som de »kommersiella högskolor« som tillkommit i andra civiliserade länder. Men då kunde den inte vara »blott 'Handelsakademi'«, utan fick vara en vetenskaplig institution med forskning på agendan.³⁸

Innan stadsfullmäktige hunnit ta ställning kom ett tredje alternativ, för vilket tillskyndarna hade lyckats mobilisera ett tungt vägande argument: en halvmiljondonation från en av stadens inflytelserika handels- och industrimän. Donationen var dock villkorad. I linje med detta förslag fattade så fullmäktige beslut om en högskola med mer traditionell profil.

Högskolan fick en inriktning mot humanistiska studier och finansierades med privata medel. Men den auktoriserades av Kungl. Maj:t, som 1889 fastställde statuter och fortsättningsvis utsåg styrelsens ordförande samt stadfäste professorsutnämningar. Statuterna hämtade element från både universiteten och Stockholms högskola, som en separat ordningsstadga; över den rådde styrelsen, som dominerades av lärosätensexterna krafter. Ny och egen var formuleringen av uppgiften: »att meddela vetenskaplig undervisning och befordra vetenskaplig forskning«. Verksamheterna kom igång i liten skala 1891.³⁹

37. Framställningen utgår från Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia I* (Göteborg, 1996), kap. »Tillkomsten«, med några kompletterande uppgifter från Curt Weibull, »Göteborgs högskola«, *Göteborgs högskolas årsskrift* (1941).

38. Göteborgs stadsfullmäktige 1900: Handling nr 68, 14ff.

39. SFS (1889), Bihang nr 35; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 5/4 1889

Redan året efter ansökte man om rätt att utdela kandidat- och licentiatexamen inom sina ämnen. Frågan befordrades till de akademiska myndigheterna, men universiteten var kluvna. Skeptiska röster varnade för vad som kunde ligga i förlängningen av ett godkännande. Men 1893 fick Göteborgs högskola examensrätt, med konsekvens att den året efter ställdes under universitetskanslerns överinseende. Rätten gällde för fem år och var omgärdad av en rad villkor, som att examinationen skulle för rättas av en särskild kommission, till vars ordförande Kungl. Maj:t utsåg någon universitetsman.⁴⁰

Samma villkor kom att gälla i Stockholm. Examenskommissionerna avvecklades när högskolorna 1908 fick följa 1907 års stadga för filosofiska examina, som vi kommer till strax. Examensrätten kom att bestå, även om universiteten gärna dröjde med de yttranden som behövdes för förlängningarna.⁴¹

Göteborg hade också sin byggfråga, vilken kom att lösas med bistånd av donationer. Det nybygge i Vasaparken som inte rymde några laboratorier invigdes 1907 av kronprinsen, strax innan han blev Gustaf V. Högtidligheterna kombinerades med professorsinstallation och doktorspromotion. »På vetenskapens utveckling beror kanske i yttersta hand mänsklighetens framtid«, förklarade promotor, historieprofessorn Ludvig Stavenow. Vetenskapen var avgörande även för nationerna och deras ställning. »Ju högre ett folk står i modern odling, desto mer inser det den roll, som det vetenskapliga arbetet spelar i dess lif«. Promotionstalet hölls på svenska, doktorerna kreerades på latin.⁴²

DISPUTATIONSRÄTT var något båda högskolorna kom att eftersträva. Först ut var Göteborg, som ju tidigt tagit sikte på statlig sanktionering och 1898 även ansökte om rätt att ordna disputationer för doktorsgraden.

Argumentationen anförde det nära sambandet mellan »filosofie licentiatexamen och den därpå följande disputationen *pro gradu*« i och med att licentiatavhandlingen normalt låg till grund för gradualavhandlingen. Det innebar en stor olägenhet att studerande som fått avlägga

nr 16. *Ordningsstadga för Göteborgs högskola* (Göteborg, 1891).

40. SFS (1893), Bihang nr 54; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 17/6 1893

nr 13. SFS (1894), Bihang nr 14; konseljakt till detta ärende är inte på plats.

41. SFS (1908), Bihang nr 67.

42. *Invigningen af Göteborgs högskolas byggnad den 18 och 19 september 1907* (Göteborg, 1908), 48.

licentiatexamen måste vända sig till ett annat lärosäte för att disputera. Den offentliga granskningen av lärdomsprov gjorde att högskolan av omsorg om sitt anseende skulle »hålla de akademiska afhandlingar, som från henne utgå, uppe på samma vetenskapliga nivå, som betecknas af likartade publikationer från statsuniversiteten«. ⁴³

I egenskap av remissinstans menade universitetet i Uppsala att ett godkännande skulle medföra olägenheter, som att ytterligare ett lärosäte kunde förvärra bekymret med divergerande betygsskalor. Högskolan hade för få studenter och docenter för att något reellt behov skulle föreligga och för att upprätthålla den nödiga kritiken. Kansler och Kungl. Maj:t följde denna avslagslinje.

I ett följande steg anhöll två licentiater 1901 hos Kungl. Maj:t om att på dispens få disputera i Göteborg. Högskolan fick förfrågan på remiss. Man tillstyrkte och förklarade att ordningen vid eventuella disputationer finge utformas i största möjliga likhet med universitetsbestämmelserna. Examenskommissionens ordförande, Lundaprofessorn Esaias Tegnér, menade att Göteborgs högskola utvecklats mycket positivt. Han såg ingen olägenhet med att likställa den med universiteten vad gällde dessa prov, eftersom det låg i dess eget intresse att inte sänka nivån. ⁴⁴

Även vid universiteten ville många tillstyrka, främst för att disputationsrätten uppfattades som en naturlig konsekvens av den redan beviljade examensrätten. För skeptikerna var ett huvudargument att det rörde sig om en principfråga, vilken inte borde avgöras genom en dispens som sedan kunde bli ett prejudikat. Lundaprofessorn i romersk vältalighet och poesi, Carl Magnus Zander, undrade hur doktorsvärdigheten skulle påverkas om den fick utdelas av en privat högskola. »För universitetens blomstring är det af vikt, att högskolans organisation ej göres så likformig med statsuniversiteten, att vi här i Sverige få flere konkurrerande universitet än landet behöfver.« Kollegan i fysiologi och embryologi, Magnus Blix, var av annan uppfattning: »Konkurrensen mellan lärdomsskolorna bör enligt min mening upptagas med helt andra och värdigare vapen än genom att inrätta några statsuniversitetsmonopol.«

Omröstningarna resulterade till slut i bejakanden, trots att ganska många och mångordiga professorer ville avstyrka. Även kansler tillstyrkte. Kungl. Maj:t beviljade dispens, på villkor som knöt an till universitetsbestämmelserna. Till exempel skulle disputationen ske inte bara in-

43. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 22/12 1898 nr 34.

44. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 23/5 1902 nr 16.

för lärarrådet utan även examenskommissionens ordförande, bedömare vilka så att säga ersatte fakultet respektive dekanus.⁴⁵

Härefter sökte ytterligare tre licentiater dispens, under hänvisning till föregående beslut. Ansökningarna beviljades. Högskolan återkom själv 1903 med en anhållan om disputationsrätt, med hänvisning till sin argumentation från 1898. Dessutom åberopade man de former för disputation som fastställts genom senare beslut av Kungl. Maj:t; det vore »en konsekvent utveckling däraf, att Högskolan må fortgå på den sålunda inslagna vägen«. Inom universiteten ventilerades som vanligt olika uppfattningar. Konsistoriet i Lund tillstyrkte, medan man i Uppsala avstyrkte. Kungl. Maj:t beviljade 1903 Göteborgs högskola rätt att anordna disputationer och promotioner.⁴⁶

I denna process noterar vi de farhågor för konkurrens som pyrde under många uttalanden, liksom varningen för strävanden mot en institutionell likformighet som kunde resultera i fler lärosäten än vad landet hade behov av. Den betydelse doktorsvärdigheten tillmättes gjorde att gränsdragningen kring vilka institutioner som skulle få utdela den blev laddad. Vi ser också att en dispens kunde vara lättare att få igenom än en författningsförändring. En beviljad dispens kunde sedan nyttjas i prejudikatsresonemang för ytterligare dispenser och sedan för avgörande i principfrågan. Mönstret kommer att upprepas i de följande kapitlen.

ÄVEN I STOCKHOLM började man, efter turbulensen i mitten av 1890-talet, att verka inte bara för examens- utan också disputationsrätt. Inom lärarrådet ville flertalet avgränsa ansökan till de högre studierna, alltså licentiatexamen och doktorsgrad, för att inte rubba den vetenskapliga inriktningen. Efter olika turer avlät styrelsen 1900 en anhållan som likväl innefattade lägre examina. Det hela blev komplicerat i och med att man till ansökan dessutom knöt frågorna om revision av grundstadgarna och om inrättande av humanistiska respektive stats- och rättsvetenskapliga avdelningar.⁴⁷

45. Villkoren listas i RAI S Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 23/5 1902 nr 16.

46. RAI S Ecklesiastikdepartementet, konseljakter 30/1 1903 nr 17 och 24/4 1903 nr 22. SFS (1903), Bihang nr 90; RAI S Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 30/10 1903 nr 21.

47. Materialet finns samlat i RAI S Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 11/3 1904 nr 52 (egentligen nr 5 vid konselj i Kristiania: vol. E1A:3659); i akten saknas *Yttrande af Stockholms högskolas styrelse i högskolans examensfråga* (Stockholm, 1902).

Ärendet remitterades till de akademiska myndigheterna, ur vilkas yttranden det är vanskligt att isolera doktorsfrågan. Vi kan dock konstatera att man i Uppsala ville avstyrka allt, efter många och långa yttranden. I filosofiska fakulteten menade Hugo Hildebrandsson, extra ordinarie professor i meteorologi, att de lägre examina kunde gå an, inom det matematisk-naturvetenskapliga området och på vissa villkor, men inte licentiat och doktor eftersom det kunde dränera universiteten. Professorn i estetik samt konst- och litteraturhistoria, Henrik Schück, menade i stället att om högskolan fick rätt till högre examina men inte skyldighet att dras med de lägre, som den vetenskapligt ointressanta medico-filen, så skulle det skada statens egna universitet, »som på så sätt lätt kunde sjunka ned till att blifva ett slags gymnasier, förberedande till den högre vetenskapliga anstalten 'Stockholms Högskola'«. En del röster var positiva i princip, på sikt, men de få tillstyrkandena kom med en mängd villkor. Ett huvudargument för avstyrkan var att högskolan inte hade ekonomiska förutsättningar för de förstärkningar av lärarkrafter och institutionslokaler som utvidgningen skulle kräva.

I Lund var man mer benägen att tillstyrka och att hålla isär ärendets olika frågor. En jämn omröstning ledde till att filosofiska fakulteten tillstyrkte examensrätt inom det matematisk-naturvetenskapliga området, på tre villkor: att endast den »som aflagt vederbörlig mogenhetsexamen« fick examineras; att högskolan underställdes universitetskanslern och samma villkor som Göteborgs högskola; att lärarkrafterna verkligen utökats så som anhållan ställt i utsikt.

I doktorsfrågan ville majoriteten avstyrka. Huvudargumentet var att Göteborgs högskola inte hade disputationrätt – men någon påpekade att Karolinska institutet hade och ville tillstyrka. Även i Lund uttrycktes explicit farhågor för konkurrens och tänkbar dränering av universiteten, som processrättsprofessorn Ernst Kallenberg apropå doktorsvärdigheten: »Förlänandet af dylik värdighet synes mig böra vara uteslutande förbehållet statens egna högskolor.« Konsistoriet tillstyrkte sedan examensrätt, på samma tre villkor som filosofiska fakulteten, men röstade för avstyrkan i övriga frågor.

Kansler avstyrkte i alla frågor, med hänvisning till att högskolan inte borde få något orättvist företräde och att den inte hade ekonomisk bärkraft för de tänkta åtagandena. Men Kungl. Maj:t gick inte till beslut. I stället remitterades yttrandena till Stockholms högskola, vars styrelse kom med ett utförligt svarsyttrande som man lät trycka.

I det bemöttes akademiska invändningar med redogörelser för sakför-

hållanden, som ordnandet av medicinsk-filosofisk undervisning. Framför allt utredde man de ekonomiska förhållandena. Högskolan måste ges möjlighet till utveckling, framhöll styrelsen. Ställdes som villkor att ideal förutsättningar ska vara för handen innan något reformbeslut kunde godtas, skulle all förändring omöjliggöras. Man jämförde med tidigare beslut om Göteborgs högskola, som återkom i många prejudikatsresonemang. Så även i doktorsfrågan, där det poängterades att Kungl. Maj:t gett göteborgare rätt att disputerat på dispens. Åberopande minoritetsrösterna inom de filosofiska fakulteterna hemställde styrelsen om bifall. Kunde högskolan inte ges rätt att utdela doktorsgrad anhöll man om att åtminstone få anordna disputationer och bedöma avhandlingar, som Karolinska institutet fick. Till styrelsens yttrande kom en tryckt skrivelse från den återuppväckta Högskoleföreningen, undertecknad av en imponerande samling samhällets stöttepelare.

Universitetskanslern fick ånyo i uppgift att yttra sig. Eftersom den ekonomiska bärkraften varit huvudsälet för det tidigare avslaget, hade kansler införskaffat ytterligare upplysningar från högskolan. Då den ekonomiska frågan inte längre vållade tveksamheter tillstyrkte han i princip ansökan, åtminstone för det matematisk-naturvetenskapliga området.

Kungl. Maj:ts beslut följde kansler. Stockholms högskola fick sin disputationsrätt 1904. Villkoren liknade dem för Göteborgs högskola, vilka i sin tur knöt an till universitetsstatuterna. Exmens- och disputationsrätterna utvidgades till det stats- och rättsvetenskapliga området när det tillkom 1907.⁴⁸

Vi konstaterar att det var komplicerat att skapa en läroanstalt för högre utbildning och att ett nybygge tenderade att ta form av etablerade förebilder. Detta var ett sätt att skapa legitimitet åt institutionen i den omgivning man var beroende av för resurser av olika slag. Till exempel var studenttillströmningen, med vilken kom avgifter som blev intäkter, i praktiken beroende av rätten att utfärda examina som accepterades av omgivningen. Driften mot institutionell likformighet var påtaglig, trots önskan att markera distans till akademiska förebilder. Det fanns även ett påtagligt yttre tryck mot isomorfi, i form av villkor som innebar en tillpassning till den akademiska ordningen.

Vidare noterar vi att statsuniversitetet var ovilliga att uppge sin ensamrätt på att kreera doktorer. Deras professorer kunde ta till tämligen

48. SFS (1904), Bihang nr 9; (1907), Bihang nr 51.

långsökta argument i tämligen hypotetiska resonemang, men även helt framt förklara att ökad konkurrens inte låg i den egna institutionens intresse. De högskolor som kallades enskilda, privata, fria – språkbruket vacklade – fick i alla fall disputationerätt, inordnades i den högre utbildningens domän och avvecklade ambitionerna att vara profilerade alternativ. De ställdes under universitetskanslerns överinseende, men fick inte delta i valet av kansler.

Universiteten träder in i 1900-talet

Vid sekelskiftet hade den högre utbildningen expanderat på olika sätt. Samtidigt hade vetenskaplig forskning kommit att framstå som både ett upphov till utveckling och ett mått på en nations utvecklingsnivå. Statsmakternas engagemang växte. Reformsträvanden stimulerades av krisförmimmelsen i efterdyningarna av den nationellt traumatiska unionsupplösningen 1905. Riksdagen kom att bevilja enorma anslagsökningar till universiteten, men krävde samtidigt modernisering och effektivisering av dem. Staten tog ansvar för en uppryckning i nationens intresse, men begärde också makt över styrning och organisering.⁴⁹

Ett exempel på detta är examensväsendet, som ansågs problematiskt i relation till de allt längre studietiderna och de allt fler studenterna, inte minst inom filosofiska fakulteten. Universitetsexamenskommittén tillsattes 1902 för att utreda problem och föreslå lösningar. Den presenterade inte bara historiska bakgrunder till spörsmålen, utan jämförde med förhållandena i andra länder och utarbetade statistik över studietider och yrkesbanor som underlag till sina förslag.

Sedan kommittén snabbt levererat betänkanden om de juridiska och medicinska fakulteterna – Karolinska institutet avhandlades i samband med de senare – kom ett stort betänkande om de filosofiska. Man förordade tentering av kurser efter hand, så att examen blev en formalitet som utgick från betygen i en tentamensbok. En sådan ordning skulle göra att de första respektive sista fjorton dagarna av varje termin inte behövde avsättas för examinationer. Då kunde undervisningen utökas och terminstiden nyttjas effektivare. Man föreslog en ämbetsexamen för lärare som skulle möta skolans behov bättre än den filosofiska kandidatexamen. Kommittén önskade även kurser i bokföring och professurer i

49. Eriksson, *Kartläggarna*; i Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, 345, noteras att anslagsökningarna 1908 i relativa tal kanske var de största någonsin.

pedagogik, ett ämne som borde inta samma ställning som filosofin tidigare haft.⁵⁰

Kommitténs förslag mötte kritik, som att de skulle omvandla juridiska fakulteten till »en högre fackskola för fabrikation af tjänstemannaämnena». Resultatet blev i alla fall stadgor för jurister och medicinare som kortade studietider genom att avveckla juridico-filen och medico-filen. Lite senare fick de teologiska fakulteterna en examensstadga – och 1908 även rätt att själva kreera doktorer, i likhet med de andra. Det hade alltså tidigare skett efter Kungl. Maj:ts beslut, inte efter avlagda prov, som det hette.⁵¹

Stadgan för filosofisk fakultet kom 1907. Kandidaten omfattade nu sex betygsenheter i bara tre ämnen, licentiaten ett enda. Den stora nyheten var dock en ämbetsexamen, med den nygamla benämningen filosofie magister. Den var avsedd för blivande läroverkslärare och omfattade sju betyg i tre ämnen, listade i fasta ämnesgrupper. Studieplaner justerades och fakulteterna ålades att publicera studiehandböcker med mer detaljerade anvisningar.⁵²

Vi noterar att vägen till examina styrdes upp och blev planlagd – men inget sades om steget till doktorsgraden. Reformerna syftade till effektivisering, större planmässighet och orientering mot behov i det omgivande samhället. Magisterexamen var ett sätt att hantera problem som kom sig av kandidatexamens dubbla syften: att ge behörighet för lärarbefattningar och samtidigt förbereda för högre, vetenskapliga studier. Universitetsfakulteterna blev mer likformiga. Samtidigt blev regleringen så att säga riksgiltig när även högskolorna i Stockholm och Göteborg inordnades i den, som Karolinska institutet på den medicinska domänen.

På 1930-talet tillkom en »pol. mag.»-examen och på 1950-talet justerades examensstadgan, men ordningen från 1907 bestod i princip till 1969. Då infördes fasta utbildningslinjer med arbetslivsanknytning. Till denna omreglering ska vi återkomma i kapitlet *Reformerna*.

50. *Universitetsexamenskommitténs betänkande 3* (Stockholm, 1906).

51. Citatet: Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?*, 367. *SFS* (1904), nr 16 (juridik); (1907), nr 47 (medicin); (1903), nr 112 och (1908), nr 153 (teologi); jfr Oloph Bexell, *Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet 1916–2000* (Uppsala, 2021), 33–46.

52. *SFS* (1907), nr 93. Exempel på anvisningar är *Uppsala universitet: Filosofiska fakultetens studiehandbok* (Uppsala, 1908); *Studiehandbok för afläggandet af examina inom filosofiska fakulteten i Lund* (Lund, 1908).

UNIVERSITETSKOMMITTÉN tillsattes 1899 för att utreda docentinstitutionen och hanteringen av lärartillsättningar, två återkommande diskussionspunkter. Ordförande blev Gottfrid Billing, biskop i Lund och inflytelserik konservativ riksdagspolitiker. I några omtvistade tillsättningsärenden hade han som prokansler motarbetat kandidater med mer radikal läggning. Agerandet blev en brännpunkt för akademiskt motstånd mot dylik maktutövning. Kommittéarbetet kom att omgärdas av hemlighetsmakeri från utredarnas sida och misstänksamhet från många akademikers.

Kommittén tog sitt uppdrag bortom frågorna om befordringsväsendet. I ett betänkande 1901 lade man fram förslag till nya stadgar i sin helhet, för både universiteten och Karolinska institutet. En central fråga var ställningen för de extra ordinarie professorerna, vilka hade samlat sig till en skrivelse med anhållan om bättre villkor. De biträdande lärarna hade blivit fler när utbildningsuppdraget vuxit och den vetenskapliga specialiseringen tilltagit, men de arbetade under andra villkor än lärostolsinnehavarna trots att de kunde ha samma ansvar. Kommittén ville upphäva skillnaden mellan ordinarie och extra ordinarie professorer, ett förslag som i sin tur »gjort ett förslag till omdaning af den kollegiala styrelsen och förvaltningen oeftergifligt«. Skulle så många professorer ta plats i konsistoriet kunde detta inte på ett effektivt sätt leda lärosätet.⁵³

I kommitténs förslag till statuter var det större konsistoriet ersatt av ett mindre organ, universitetsrådet, till vilket fakulteterna valde representanter i förhållande till storlek. Rektor var som ordförande självskriven, liksom prorektor och fem dekaner. »Det akademiska konsistoriet« motsvarade närmast mindre konsistoriet och rymde fem av fakulteterna valda representanter utöver rektorerna, som var självskrivna. Rektor nämndes i statuterna från 1876 *efter* de lärarförsamlingar som de akademiska konsistorierna utgjorde, men i kommittéförslaget var ordningen omvänd så att en linje blev tydlig: efter Kungl. Maj:t kom kansler, prokansler, rektor, universitetsrådet och akademiska konsistoriet samt slutligen fakulteterna. De sistnämndas befattning med befordringsärenden skulle minska enligt förslaget, liksom över huvud den kollegiala prövning som var så omständlig och tidskrävande. I stället skulle inflytandet för prokanslererna öka.

53. *Förslag och betänkanden angående universiteten i Upsala och Lund samt Karolinska institutet* (Lund, 1901), 71.

Protesterna blev omfattande. Överföringen av befogenheter till överordnade organ skulle hota självstyrelse och akademisk frihet, samtidigt som undervisningsuppdraget ansågs prioriterat på bekostnad av forskningsuppgiften. En ny, helt professorsdominerad kommitté fick bearbeta förslagen. Löneregleringsfrågor blev centrala i den proposition som bland annat föreslog omvandling av extra ordinarie professorer till ordinarie. Riksdagen accepterade 1908 rekordstora anslagsökningar.⁵⁴

NYA UNIVERSITETSSTATUTER fastställdes av Kungl. Maj:t senare under året. I dem sades att rektor valdes för tre år av den akademiska församlingen. Samtliga professorer var självskrivna i denna församling, som i den meningen ersatte det större akademiska konsistoriet. Samtidigt återanvändes detta äldre namn på ett nytt organ som i stället bestod av valda representanter från fakulteterna. Det nygamla konsistoriet blev det i praktiken styrande organet.⁵⁵

När alla lärostolsinnehavare inte längre var självskrivna i ledningsorganet underminerades korporationens nominellt egalitära karaktär. Några valdes att representera kollegerna. Vilka som fick säte i beslutande församlingar kunde vara avgörande, som vi såg i fallet med rektorsvalet vid Stockholms högskola 1894–95.

Vid lärartillsättningar tillkom en befodringsgrund jämte den vetenskapliga skickligheten, nämligen sökandes skicklighet att meddela vetenskaplig undervisning. För befodraren skulle det inte räcka att vara en överlägset skicklig forskare. Lärarna blev fler när de adjunktstjänster som tidigare blivit extra ordinarie professurer omvandlats till ordinarie professurer. Dessutom hade ytterligare tjänster tillkommit, som överläkar-, laborators-, prosektors- och observatorsbefattningar. Specialiseringen inom vetenskapen var en grund för denna lärarkårens differentiering, som genererade olika problem. Till exempel var docenterna betydelsefulla för att upprätthålla verksamheterna samtidigt som deras position kunde vara prekär. Lärostolsorganisationen gjorde att tillsättningsärenden gärna blev omstridda och utdragna. För individen kunde

54. *Utredningar och förslag angående universiteten i Upsala och Lund samt Karolinska mediko-kirurgiska institutet* (Stockholm, 1907); vilka de sakkunniga var som inom departementet utredde frågan framgår inte av betänkandet, men däremot av Anders Lindberger (red.), *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945* (Stockholm, 1953), 825. RD 1908: proposition nr 97.
55. SFS (1908), nr 135.

utgången vara livsavgörande, för ämnet kunde den bestämma disciplinen under decennier.

Lärarnas uppdrag fick en ny formulering i den paragraf som inledde kapitlet om undervisning och examination: »Universitetets uppgift är att meddela en på vetenskaplig forskning grundad undervisning i de delar af det menskliga vetandet, som falla inom området för universitetets organisation.« Till denna uppgift kom examineringen, men inget sades om den forskning på vilken undervisningen skulle bygga. Vi noterar att de humboldtska vändningarna inte hade tagit plats i en inledande ändamålsparagraf, som vid högskolorna i Stockholm och Göteborg.

En avgörande nyhet i statuterna rörde inte något av de organisations-element vi följer utan utvidgningen av lärarnas undervisningsskyldighet, en tidigare kommittéidé som vi tangerat ovan. I syfte att effektivisera studierna hade ecklesiastikministern, arkitekten Hugo Hammarskjöld, strukit de föreläsningsfria tvåveckorsperioderna i början och slutet av terminerna. Detta ökade undervisningstiden med två månader om året.

Reaktionerna blev starka. I riksdagen blev agerandet måltavla för angrepp från den liberala oppositionen. Även konservativa professorer kritiserade: universiteten var inte som andra myndigheter utan intog en särställning i staten. Ecklesiastikministern fick en anmärkning av konstitutionsutskottet eftersom han inte hade hört de akademiska myndigheterna före beslutet. Dessutom mobiliserade akademikerna själva opinion och motstånd. Till exempel lät Uppsala universitet trycka 134 sidor kritiska *Handlingar rörande de nya universitetsstatuterna* med ett tydligt budskap: »En professor är icke och får icke vara endast en ämbetsman och lärare – han är också vetenskapsman och forskare. Hans arbetsintensitet kan icke kontrolleras på samma sätt som en annan ämbetsmans«. Hammarskjöld försvarade sig: statutrevisionen låg i linje med den nya examensstadgan, den utvidgade undervisningsskyldigheten i linje med de höjda lönerna.⁵⁶

Men Hammarskjöld led fler nederlag och lämnade 1909 sin post. Hans efterträdare ville omedelbart justera bestämmelserna om undervisningstiden; till dess nya trädde i kraft skulle de från 1876 tillämpas. Universiteten fick större inflytande över det påföljande arbetet med att revidera 1908 års statuter.

Vi konstaterar att akademikerna vann över den statsintervention som inte begränsade sig till höjning av anslagen. Tidens professorer var

56. *Handlingar rörande de nya universitetsstatuterna* (Uppsala, 1909), 59.

förmögna att mobilisera motstånd mot politiska initiativ de fann ovälkomna. Ecklesiastikministern hade gärna hämtats ur deras krets, och professorerna tog plats i kommittéer som utredde akademiska angelägenheter. De var även väl representerade i riksdagen, där den akademiska lojaliteten kunde skära genom partilinjer. Hållningen var reaktiv i så måtto att man reagerade mot ansatser som kunde tänkas leda till ingripanden i friheter man ville se som rättigheter.

REDAN 1916 var det åter dags för nya universitetsstatuter. Med dem kom en portalparagraf som för första gången explicit artikulerade ett mål: »Universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning.« Formuleringen är magistral i sin korthuggenhet. Den fastslog ett särskilt åliggande som legitimerade en särskild ställning, inte bara som tidigare att institutionen stod under Kungl. Maj:ts nådiga beskydd. I övrigt rymde de nya statuterna mest justeringar vad gäller våra observationspunkter.⁵⁷

Ett sekel efter Berlinuniversitetets öppnande hade svenskt universitetsväsende omvandlats och centrala inslag i den humboldtska föreställningssfären upphöjts till lag. Dessa statuter kom att bestå till 1956. De institutionella ramarna godtogs av närmast berörda parter, samtidigt som en kvantitativ expansion av verksamheterna ännu inte hotade spränga det organisatoriska skalet.

De båda uppgifterna förenas ännu ett sekel senare i högskolelagen, men har i den fått sällskap av fler uppgifter. Dessa formuleras mer mångordigt än korthugget, ett förhållande som på sitt sätt indikerar hur nya domäner och uppdrag tillkommit. Jag ska återkomma till dessa skeenden i *Reformerna*, sedan vi utforskat hur en mängd fackhögskolor genom att kämpa sig till doktorsvärdigheten gick över en gräns och utvidgade systemet för högre utbildning. Men först ska vi utifrån politikens perspektiv följa universitetsinstitutionens historia genom mellankrigstiden. Avsikten är att ringa in den normbildning som präglade akademikernas syn på de nya högskolorna, för att på så vis kasta ljus över deras ställningstaganden till fackhögskolornas önskemål om egna doktorsgrader.

57. SFS (1916), nr 66.

Mellan två krig

Den relativa stabiliteten i de institutionella formerna betydde inte avsaknad av förändring. Men perioden från första världskriget, med efterföljande ekonomiska kris och över 1930-talsdepressionen, till nästa stora krig har för universiteten setts som en stillaståendets tid. Det var den inte för all högre utbildning, som vi ska se i de följande kapitlen. Akademikernas egen obenägenhet att begära anslag för en utbyggnad har utpekats som en anledning till vad som framstår som en stagnation i relation till de växande studerandeskarorna. Det har även sagts att kanslers benägenhet att bli sen med äskanden försvagade positionen för lärosätena när Finansdepartementet tog sig an budgeten. Till detta kan läggas att de professorer som i lärostolsorganisationen nått position och inflytande inte självklart var intresserade av att driva vidare den tidigare expansionen. Det kunde rubba den ordning som etablerats.⁵⁸

Jag ska skissera några reformsträvanden i tiden, vilka belyser två faktorer som var relaterade till varandra: studerandeströmmar och tillsättning av lärartjänster. Fler studenter kunde vara ett argument för fler lärare. Jämte den kvantitativa aspekten fanns en kvalitativ. Lärarna skulle vara kvalificerade att förmedla en på vetenskaplig forskning grundad undervisning.

SKICKLIGHET TILL LÄRARTJÄNSTER förvärvade man i praktiken genom att vinna doktorsgrad, men priset för att lägga fram en disputationshandling hade skjutit i höjden, förklarades det i en proposition 1919. Dyrtiden hade drivit upp tryckkostnaderna till oanade nivåer, samtidigt som konkurrensen drivit fram krav på en större grundlighet som fört med sig svällande omfång. Största delen av upplagan gick till universiteten, som behövde avhandlingarna för att upprätthålla utbytesverksamheter; i Uppsala skulle 330 exemplar överlämnas kostnadsfritt. De disputerande subventionerades så att säga universitetsbibliotekens bokförvärv, om än inte som förr den presiderande professorns publikationer.⁵⁹

58. Nybom, *Kunskap – politik – samhälle*, första kapitlet; Benkt Konnander, *Ett departement från Engberg till Erlander* (Järfälla, 2012), 23. Tiden som kommer närmast efter det att Blomqvist sätter punkt är inte utforskad på samma sätt, men här kan nämnas Crister Skoglund, *Vita mössor under röda fanor* (Stockholm, 1991) och Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemets styvbjörn* (Göteborg, 2020), kap. 2.

59. RD 1919: proposition nr 187; underlagen finns i RAiS Ecklesiastikdepartementet,

Licentiaterna hade i skrivelser förklarat att kostnaderna för de enskilda blivit orimliga, och förslag hade framkastats om att bara lämna in avhandlingar i ett fåtal maskinskrivna exemplar. Universiteten förklarade att den tryckta och offentligen försvarade doktorsavhandlingen var avgörande för att upprätthålla den vetenskapliga produktionen och nivån, liksom för att säkra tillgången på kompetenta sökande till olika tjänster. Men det vore önskvärt att få ned omfånget och den tid det tog att bli färdig. Den socialdemokratiska ecklesiastikministern Värner Rydén menade att kostnaderna inte fick avskräcka mindre bemedlade begåvningar från högre vetenskaplig utbildning.

Riksdagen accepterade hans förslag om statsbidrag till tryckning av doktorsavhandlingar vid universiteten och Karolinska institutet, varpå närmare bestämmelser utformades. Året efter fick även högskolorna i Stockholm och Göteborg anslag, bland annat för att licentiaterna vid dem inte skulle flytta över till statsuniversiteten. Förändringar fortplantades genom det system i vilket lärosätena var förenade. Skeptiker hade uttryckt en rädsla för att skapa prejudikat om staten började ge bidrag till privata högskolor, men politikerna signalerade att produktionen av doktorer inte var en helt enskild angelägenhet.⁶⁰

ETT DOCENTSTIPENDIUM var en möjlighet för den som ville fortsätta på den akademiska banan efter sin disputation. En förutsättning för det var att man vid den fått »docentbetyg«. Detta bidrog i sin tur till att pretentionerna på avhandlingen stegrades och att doktoranderna fick svårare att sätta punkt.⁶¹

Stipendieordningen hade utvecklats i tomrummet efter de äldre adjunkturer som glidit över i permanenta anställningar. Docenturerna fick stipendiefinansiering för att inte gå samma väg, vilket innebar en osäker position. Innehavarna befann sig i universitetets marginaler samtidigt som de utgjorde en central resurs: docenterna var vetenskapligt produktiva för att meritera sig, kunde tas i anspråk som kompetenta professorsvikarier, utgjorde en rekryteringsbas för ordinarie lärare. Andra sidan av deras otrygghet var friheten, som bidrog till samhörighet med den egna disciplinen och dess specialiserade forskning snarare

konseljakt 21/2 1919 nr 99.

60. SFS (1919), nr 721. RD 1920: Statsutskottet utlåtande 8A, 71f; AK protokoll nr 47, 29–38.

61. 1938 års docentutredning, SOU 1939:41, kap. 1.

än den lärarkorporation de inte riktigt fick ta plats i. Olika föreningar bildades för att tillvarata intressen.⁶²

Docentinstitutionen hade diskuterats av tidigare kommittéer och blev 1918 föremål för en egen utredning. Resultatet blev fler och större stipendier jämte ett något vidgat undervisningsuppdrag, men grundpositionen ändrades inte. Docenter var skyldiga att ställa upp som fakultetsopponenter, men från 1919 fick de ostipendierade rätt till viss ersättning för det tidskrävande uppdraget. »Docentelälandet« fortsatte skava. En ny utredning föreslog 1939 nya justeringar, men inom en bevarad grundordning. Den professorstunga kommittén ville inte kännas vid förslag om representation för docenterna i det större konsistoriet. De utgjorde en aktörsgrupp som var svårförenlig med lärostolsorganisationen, samtidigt som den var svårumbärlig för universitetsinstitutionen.⁶³

Det akademiska befordringsväsendet i stort blev också föremål för utredning. Ett betänkande från 1922 rymde tecken i tiden. En jämförande översikt över förhållandena i tio andra länder, däribland USA, kom före historiken över den svenska utvecklingen. Före de sakkunnigas förslag kom dessutom en statistisk undersökning av de 338 professorstillättningar som avgjorts 1877–1919. Problemet var den tidsutdräkt som följde av en omständlig handläggning, med sakkunniginstitutionen som boven i dramat. Förslagen till lösningar rymde justeringar inom grundordningen.⁶⁴

De reformer som kom 1927 var inte omvälvande. Förnyade utredningar 1930–33 revolutionerade inte heller befordringsväsendet. I princip bestod den institutionella ordning som etablerats 1876. Den består än i dag.⁶⁵

MÄNGDEN STUDERANDE sågs som ett problem, särskilt om de efter examen skulle komma att öka på den arbetslöshet som var ett tidens gissel. Ett relaterat problem var att studierna precis som tjänstetillsättningen

62. Göran Blomqvist, *Från de lärdas republik till Sveriges Universitetslärarförbund 1* (Stockholm, 1994); i Gunnar Broberg, »Vetenskaps societeten sjuttiofem år«, *Vetenskaps societeten i Lund: Årsbok* (1995) ses denna och andra organisationsbildningar i tiden som initiativ sprungna ur docentelälandet.

63. *Betänkande och förslag rörande docentinstitutionen vid universiteten och Karolinska institutet m.m.* (Lund, 1918); RD 1919: proposition nr 244; 1938 års docentutredning, 92f.

64. *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet*, SOU 1922:17.

65. SFS (1927), nr 499; *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, SOU 1933:10.

arna drog ut på tiden. Som de obefordrade docenterna kunde befaras bilda ett akademikerproletariat, kunde ett överskott på studenter bilda en ostyrig grupp av halvbildade som var frustrerade över sin situation och benägna att vilja omdana sakernas tillstånd. Bildningsidéerna hade många över- och undertoner.⁶⁶

Kungl. Maj:t gav 1933 statistikern Sven Wicksell och pedagogen Tor Jerneman i uppdrag att utreda tillströmningen till de intellektuella yrkena. Intressant är att deras kartläggning inte begränsades till universitetsfakulteterna utan även inbegrep studerande från de fackhögskolor som står i centrum för oss. Utredarna aktualiserade nya jämförelsemöjligheter när de relaterade olika studieinriktningar till de samhällsbehov respektive utbildning var tänkt att möta. Till exempel visade statistiken att de fria filosofiska fakulteterna bidrog till ett överskott av utbildade, medan den spärrade tekniska utbildningen genererade för få ingenjörer i förhållande till behoven. Statistiken talade för att den behövde byggas ut. Betänkandet slog an ett avlänkningstema som skulle återkomma i utbildningspolitiken, alltså strävanden att leda studerande från teoretiska och allmänna studier till praktiska och yrkesförberedande. De sakkunnigas uppdrag var att presentera underlag snarare än reformer, men till de föreslag som realiserades hörde organiseringen av en nationell universitetsstatistik.⁶⁷

Som något av en klassisk slutsats föreslog de även ytterligare utredning, av examensväsendet. Alltsedan införandet av studentexamen 1864 hade akademikerna beklagat den sjunkande nivån på studenternas förkunskaper. Samtidigt fanns en dualism inbyggd i denna examen, vilken inte bara borde vara en förberedelse för högre studier utan även en slutexamen som förberedde för andra verksamheter. Den ansågs vara föremål för en social övervärdering som lett till en överproduktion av studenter, som i arbetslöshetstider sökte sig till universitetsstudier för vilka de inte var lämpade.

En kommitté fick 1936 i uppdrag att utreda problemen. I den ingick skolmän och rektor för Lunds universitet, men ordförande blev Hugo Hammar, Chalmersingenjör och direktör för Götaverken som varit en

66. Nils Runeby, *Dygd och vetande* (Stockholm, 1995), särskilt kap. »Varken fågel eller fisk».

67. *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*, SOU 1935:52. Om avlänkningen, se Mac Murray, *Utbildningsexpansion, jämlikhet och avlänkning* (Göteborg, 1988); statistikproduktionens betydelse lyfts fram i Agevall & Olofsson, »Den högre utbildningens professionella fält», 111 ff.

drivande aktör i strävandena att reformera den högre tekniska utbildningen. Kommittén såg en utbyggnad av utbildningarna för teknik respektive handel på gymnasienivå som ett sätt att bidra till »en rationell minskning av den allt starkare tillströmningen till de teoretiska studie- och utbildningsbanorna«. Man ställde sig dock inte bakom det radikala förslaget att avskaffa studentexamen. Men de reformer som sedan föreslogs mötte så massiv kritik att det mesta blev vid det gamla.⁶⁸

Som synes uppfattades tillströmningen av studenter som ett problem, liksom genomströmningen med tanke på de långa studietiderna och många avbrotten. Spärrar och avlänkning diskuterades som sätt att nå målet färre och mer lämpade studenter. Däremot verkar det inte ha varit aktuellt att se tillströmningen som ett argument för behovet av en utbyggnad. Snarare än fler lärare utredde man hur tillsättningen av tjänsterna i lärostolsordningen kunde påskyndas. De olika kommittéerna utredde sina specialfrågor men hade inte i uppdrag att ta mer samlade grepp om universitetsinstitutionen.

Det fick inte heller Universitetsberedningen 1933, trots sitt namn. Uppdraget i denna kristid gällde närmast förbilligande effektiviseringar. Under universitetskanslerns ledning skulle de sakkunniga utreda en mängd frågor rörande universitetets verksamhet och organisation. Genom ett tilläggsdirektiv tillkom frågan om hur de administrativa göromålen kunnat växa så till den grad att det knappt fanns tid kvar för forskning. Bakgrunden till detta var de farhågor för framtiden som Uppsala universitet uttryckt då fysikprofessorn Manne Siegbahn lämnade lärosätet för en personlig forskningsprofessur vid Vetenskapsakademien, för vilken denne Nobelprisbelönade aktör lyckats mobilisera resurser från privat håll och med dem som grund även från riksdagen. Ministern menade att organisationen behövde utredas om undervisning och administration svällt så att begåvningar lämnade universiteten för institut utan utbildningsuppdrag. Denna uppfattning, att administrationen vuxit, tycks vara nästan lika evig som den att studenternas förkunskaper sjunkit.⁶⁹

Beredningens förslag gällde sedan i stor utsträckning nya gränsdragningar och benämningar i lärostolsorganisationen. Denna hade till-

68. *Betänkande med utredning och förslag angående studentexamen*, SOU 1937:45, 209; jfr Thorén, »Studentexamen 1864–1963«, 59ff.

69. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 6/3 1936 nr 20, med hänvisning till RD 1936: proposition nr 1:8, 86; för ett vidare sammanhang, jfr Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«, 245ff.

vuxit utan någon nationell planering – genom addering av jämställda lärostolar på marginalen – men tanken var att en större planmässighet skulle kunna ge ett effektivare nyttjande av givna anslag. Som de andra kommittéerna föreslog man i princip justeringar inom den etablerade ordningen. De följande politiska besluten blev inte heller omvälvande.⁷⁰

OM KANSLERSINSTITUTIONEN fattades dock beslut som rubbade stigberoendet. Positionen hade gått från att vara maktens företrädare till att mer vara universitetets talesman och en förbindelselänk mellan parterna. Uppgifterna hade handgripligen påverkats av att inte bara universiteten expanderat. Karolinska institutet kom 1861 under överinseende av kansler för Uppsala universitet, och 1893 stadgades om en gemensam universitetskansler. Denna fick sedan även inseende över de fria högskolorna i Göteborg och Stockholm samt Tandläkarinstitutet, men de läroanstalterna fick inte delta i valet av kansler. Från 1908 kom finansieringen av kanslersexpeditionen med dess sekreterarhjälp direkt via statsbudgeten i stället för genom anslag från universiteten, men de enskilda högskolorna fick fortsätta betala för tjänsterna. Till kansler fick universiteten och Karolinska institutet välja någon som var ekonomiskt oberoende, eftersom uppdraget var oavlönat.⁷¹

Prokanslererna valdes inte. Biskoparna i respektive universitetsstad var självskrivna för befattningarna, vilka inte hade någon motsvarighet vid andra läroanstalter.

Denna åldriga ordning blev i början av 1900-talet föremål för kritik, exempelvis av prokanslerernas benägenhet att lägga sig i professorsutnämningar. I riksdagen kom 1910 motioner om avskaffande av det ämbete som gav »ett sken af kyrkans eller, rättare sagdt, vissa kyrkofurstars supremati öfver vetenskapen«. Yrkandet avslogs med argumentet att lärosätena inte uttalat sig för det. Riksdagsmotionärer återkom i frågan. Efter hand växte förståelsen för kritiken, inte minst av den brist på enhetlighet i ärendehantering som följde av praxisen att biskoparna trädde in när kansler var ledig, vilket var ofta.⁷²

En kommitté som utredde befordringsväsendet fick 1932 i ett tilläggsdirektiv uppdraget att även ta sig an prokanslersinstitutionen. De

70. *Universitetsberedningen*, SOU 1937:36; RD 1938: proposition nr 218.

71. RD 1908: proposition nr 97, 193ff; om institutionens utveckling, se Nevéus, *Vägen till UHÄ*.

72. RD 1910: FK motion nr 37, 2; jfr *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, kap. 10.

sakkunniga fann att det otidsenliga ämbetet var »icke blott överflödigt utan även direkt olämpligt«. En juridikprofessor reserverade sig dock mot kommitténs förslag att utifrån ett »formal-radikalt krav« fördriva biskoparna från universiteten, där de väl tjänade »vår andliga odling«. När förslagen gick på remiss fann universiteten inte skäl att avveckla prokanslererna. Det gjorde inte heller ämbetsinnehavarna. Till exempel vände sig Lundabiskopen Edvard Rodhe mot vad han uppfattade som en likriktande tidsanpassning av det universitetsväsende somliga ansåg vara ur takt med tiden.⁷³

Min syn på prokanslersämbetet betingas av den uppfattningen, att universitetens gamla självstyrelse är ett palladium, som på allt sätt måste bevaras. Det är vidare min uppfattning, att denna självstyrelse, när man besinnar sig på den allmänna tendensen i våra dagars statsliv, för många redan nu ter sig och ännu mer i framtiden kommer att te sig som otidsenlig och icke blott överflödig, utan direkt olämplig, en kvarleva från förgångens tid. Men en s.k. Gleichschaltung på universitetsväsendets område skulle jag anse för en stor olycka för universiteten och deras fria liv.

Karolinska institutet jämte högskolorna i Stockholm och Göteborg var inte direkt berörda, men intresserade av en lösning på vikariatsproblemet. Prokanslersämbetet avvecklades 1934. Härmed löstes ett gammalt band i det ecklesiastika komplexet.⁷⁴

TVÅ ÅR SENARE utarbetades inom Ecklesiastikdepartementet en promemoria som föreslog att universitetskanslern skulle beredas avlöning. Ett argument för detta var att uppgifterna vuxit så mycket att de inte kunde skötas vid sidan av annat arbete. Dessutom inskränktes kretsen av möjliga kandidater av att det oavlönade hedersuppdraget förutsatte ekonomiskt oberoende. Samtidigt framhöll promemorian att den före-

73. *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, 126, 208; remissyttrandena i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 31/5 1934 nr 34. Det är oklart vem som tog initiativ till tilläggsdirektivet då det inte finns några handlingar i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/10 1932 nr 38, samtidigt som statsrådsprotokollet säger föga, men vi kan notera att den nyttillträdde ecklesiastikministern, Arthur Engberg, tidigare motionerat mot biskoparnas självskrivenhets som prokanslerer: RD 1925: AK motion nr 270 (=FK motion nr 181).

74. *SFS* (1934), nr 216 och 217.

slagna förändringen inte skulle medföra någon förändring av formerna för ämbetets tillsättning eller ställning i övrigt. Förslagen skickades på remiss.⁷⁵

Statskontoret godtog argumentationen, men menade att kansler fick fokusera på ämbetet om befattningen skulle reformeras. Det vore då även lämpligt att överväga en vidgning av arbetsområdet till att omfatta fler högskolor med statlig finansiering. En mer enhetlig hantering av likartade institutioner vore önskvärd. Men med tanke på ämbetets säregna karaktär menade Statskontoret att det vore rimligare att tillhandahålla ersättning i form av ett väl avvägt arvode i stället för avlön.

Mottagandet blev på det hela positivt bland de akademiska myndigheterna, som alltså även innefattade Karolinska institutet, de allmänna högskolorna, Tandläkarinstitutet. Acceptansen var dock villkorad. Den självstyrelse som var grunden för det vetenskapliga arbetet fick inte hotas och förvaltningen inte byråkratiseras. Konsistoriet i Uppsala framhöll att man »slår vakt kring kanslersämbetet i dess nuvarande form«. I Lund betonade man att ansvarsområdet inte kunde vidgas till de fackhögskolor som ägnade sig åt tillämpad vetenskap, eftersom det skulle underminera kanslers uppgift »att främja universiteten och den fria forskningens intressen«. På olika sätt turnerades det dubbla huvudbudskapet att utvecklingen nödvändiggjorde en förändring, men att inget fick förändras.

Universitetskansler var den 80-årige Ernst Trygger, juridikprofessor från Uppsala som blev högerpolitiker och statsminister. Han förklarade att kansler var »det centrala och högsta organet för den akademiska självstyrelsen och icke någon beslutande och kontrollerande statsmyndighet i egentlig mening«. Den förvaltningsmässiga särställningen, som att innehavaren utsågs av ett akademiskt valkollegium, låg i linje med egenarten i verksamheterna. Dessa kunde inte styras utifrån, utan bara av vetenskapsmännen själva. Många menade måhända att denna ordning var otidsenlig, och att »det vetenskapliga arbetet skulle bli effektivare och rationellare, om det ställdes under en kraftigare statlig ledning«, men Trygger avvisade bestämt tanken på att avlöna kansler. På sikt skulle det omvandla ämbetet, även om det inte var avsikten.

Ecklesiastikminister var socialdemokraten Arthur Engberg, som hade studerat filosofi i Uppsala och var en förkämpe för humanistisk

75. Materialet finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 12/2 1937 nr 39.

bildning. Han konstaterade 1937 i en proposition att sedan reformeringen av kanslersämbetet 1893 hade antalet lärare fördubblats och studenterna tredubblats. Tiderna krävde helt enkelt en nyordning, men i praktiken skulle inget förändras. Ministern ansåg inte att den högre tekniska undervisningen, eller »så främmande institutioner som skogshögskolan och veterinärhögskolan«, borde hanteras av kansler eftersom det skulle innebära ett alltför stort och heterogent förvaltningsuppdrag. Engberg gick på samma linje som de akademiska myndigheterna, om man bortser från kansler själv. Han ville inte infoga ämbetet i statens allmänna lönebestämmelser utan låta ersättningen utbetalas som arvode.⁷⁶

I riksdagen kom två motioner, den ena från Carl-Axel Reuterskiöld, uppsaliensisk juridikprofessor och högerman. Han fann ersättningen motiverad, men ville att arvodet skulle sänkas för att markera att det var en personlig befattning, inte ett statligt ämbete. Den andra kom från två socialdemokrater som satt i Stockholms högskolas styrelse, Carl Lindhagen och Georg Branting. De såg i kanslersämbetet »en kuriös relik», en oberäknelig enmannainstans mellan universitet och statsmakt. Som prokanslererna borde kansler avvecklas och ärendehantering föras till Ecklesiastikdepartementet.⁷⁷

Statsutskottet ansåg inte att ämbetets karaktär borde förändras. Där emot borde innehavaren få ersättning för sitt arbete, men inte så hög som propositionen föreslagit. Mot detta beslut kom reservationer från både vänster och höger. På den senare sidan ville sex ledamöter avstyrka. Förslagen kunde medföra oavsiktliga konsekvenser, förklarade de, och därför borde spørsmålet utredas mer ingående innan man gick till beslut.⁷⁸

Frågan engagerade även i riksdagens kamrar, där meningsutbytena blev utdragna. Flera debattörer var professorer. Ernst Trygger upprepade att vanlig statsförvaltning inte dög för universiteten. Att binda kanslerskapet genom avlöning skulle förvandla dess väsen och dra universiteten med sig i fallet. Folkpartisten Åke Holmbäck, också juridikprofessor och tidigare statsråd, instämde i en värdering: »I Uppsala hålla vi mycket på vår självstyrelse, och vi anse att den är en kärnpunkt i det svenska universitetslivet.« Men han drog en annan slutsats och tillstyrkte förslaget. Högerledaren Gösta Bagge, professor i nationalekonomi och förestån-

76. RD 1937: proposition nr 114, 15.

77. RD 1937: FK motioner nr 216 och nr 222.

78. RD 1937: Statsutskottet utlåtande nr 94.

dare för Socialinstitutet, förklarade att propositionen mött motstånd i akademiska kretsar, även om ingen trodde att ministern smidde dolska planer. Professorskollegan Gunnar Myrdal var yngre och socialdemokrat, men delade Bagges farhågor: »de stora förändringarna i institutionerna de ske inte genom avsiktliga beslut«. Båda ville följa de utskottsreservanter som yrkat att frågan borde utredas ytterligare innan beslut fattades.⁷⁹

Flera debattörer som inte var professorer delade akademikernas farhågor. En av de reservanter som önskat ytterligare utredning framhöll att förslaget inte grundade sig i någon framställning från universiteten. Somliga ansåg det orimligt att befattningen skulle vara beroende av innehavarens förmögenhet men ville behålla kanslersämbetet. Detta uppfattades som en aristokratisk kvarleva av de vänstermotionärer som velat avveckla, en godtycklighet som inte hörde hemma i demokratiska tider: »Varför skola universiteten ha en specifik självstyrelse mer än som består andra institutioner?»⁸⁰

Engberg fick rätt ensam försvara propositionen. Han antydde att universiteten under hand uttryckt önskemål i dess riktning, måhända utifrån en förmodan om att snart behöva välja ny kansler. Ministern försäkrade att han hela tiden velat bevara *status quo* vad gällde kanslers ställning, och att han i »det personliga momentet« såg en garant mot byråkratismen.⁸¹

Majoriteten var inte så engagerad i vad den uppfattade som en akademisk fråga. Trots professorernas farhågor röstade båda kamrarna för propositionen.

Kanslerhistorien belyser hur obenägen den akademiska opinionen var att godta initiativ till institutionell omvandling, liksom hur resursstarka professorerna var. De befolkade inte bara de akademiska organen utan kunde även bekläda höga ämbeten och politiska positioner. Vårt exempel från mellankrigstiden visar samtidigt en brist på tydlighet från politiskt håll vad gällde reformer för dagen och önskad rörelseriktning på sikt. Var universitetens frihet och självstyre verkligen Engbergs mål,

79. RD 1937: FK protokoll nr 26, 4–26; AK protokoll nr 25, 25–38. Här närmare bestämt: Trygger FK, 17ff; Holmbäck AK, 35f; Bagge AK, 32ff; Myrdal FK, 12ff.

80. Utskottsreservanten Otto Holmdahl AK, 27ff, 36f; vänstermotionärerna Lindhagen FK, 15ff, 21f (citatet: 16) och Branting FK, 22f.

81. Engberg var flitig i båda kamrarna och betonade det personliga i FK, 8, och AK, 30.

eller agerade han taktiskt – men med sikte på vad, i så fall?⁸² Den relativt vaga artikuleringen av en politisk agenda torde ha stått i relation till upplevda svårigheter att gå mot den akademiska opinionen. Men universitetens statsberoende kunde också tänkas ha lett akademikerna till slutsatsen att man borde bemöta politikerna med ett öppet sinne, av egenintresse om inte annat.

Exemplet belyser även hur svårtolkade riksdagsdebatterna blir när frontbildningen var så svårförutsägbar. Det fanns inte enkla politiska skiljelinjer i hållningen till universiteten, samtidigt som den akademiska lojaliteten kunde gå mot partiloyaliteter. Det förhållandet att periodens parlamentariska läge ofta gav svaga regeringar gjorde inte politiken tydligare, samtidigt som krisen var mer eller mindre kronisk. I de följande kapitlen ska vi utforska hur politikerna förhöll sig till fackhögskolorna, utbildningsinstitutioner som argumenterade längs andra linjer än universiteten. Den akademiska normbildningen är en bakgrundsfaktor som kastar ett förklarande ljus över universitetens reaktioner på fackhögskolornas vetenskapliga pretentioner, men också över utvecklingen av politikernas sätt att förhålla sig till de båda varianterna av högre utbildning.

Här konstaterar vi att med avvecklingen av prokanslererna försvann ett lokalt inslag i den högsta universitetsstyrningen. Med omvandlingen av kanslersposten från ett oavlönat hedersuppdrag till ett arbete med ersättning från staten skapades en bas för en tydligare central styrning. Till bilden hör också rikstäckande examensstadgor och framtagande av nationell statistik.

Tre exempel på universitetsidéer

Avslutningsvis ska vi lämna de organisationsfrågor som stått i fokus ovan. Tre texter ska få blyxtbelysa mer allmänna idéer om universiteten och deras betydelse för omgivningen, en belysning som syftar till att ge konkretion åt den fond av föreställningar som var en faktor i den högre utbildningens politiska historia. Presentationerna belyser också hur sammanhang förändrades genom att nedslagen kommer från skilda tider: en filosofisk utläggning från 1859, en nationell självpresentation från 1900, ett kommittébetänkande från 1913.

82. I Nevéus, *Vägen till UHÄ*, 23, sägs att regeringen av taktiska skäl tonade ned all förändringsvilja, men inget om vilket målet med det taktiska talet skulle ha varit.

CHRISTOPHER JACOB BOSTRÖM tillträdde 1842 lärostolen i praktisk filosofi vid Uppsala universitet. Hans akademiska produktion bestod mest av ofullbordade skrifter på latin, som den femsidiga gradualavhandlingen från 1824, men för professuren lade han fram en lite större dissertation. Det var främst hans lärarkvaliteter som ansågs meriterande. Han hade varit adjunkt i Uppsala men också informator åt prinsarna i Stockholms slott. Som universitetskansler menade kronprinsen att hans tidigare lärare borde få tjänsten. I konsistoriet röstade en majoritet för honom, även om praxis bjöd att en annan lärare med högre tjänsteålder borde gått före. Boström såg undervisning som professors huvuduppgift och blev inflytelserik genom att alla studenter examinerades i hans ämne, som ingick i filosofiska fakultetens grundläggande skolning för övriga fakulteter. Hans filosofi var ovärldslig. I välsignat samförstånd med staten visste den upphöjde professorn att från sin kateder uttölka eviga värden, som ytterst härstammade från Gud. Samtidigt hade detta tänkande världsliga implikationer, inte minst för hur generationer av ämbetsmän uppfattade sina uppgifter.⁸³

Från 1850-talet presenterade Boström sitt filosofiska system för en bredare publik, möjligen motvilligt. Staten hade en helt central roll i *Grundlineer till filosofiska statsläran*, som utgick från hans föreläsningar. Denna skrift från 1859 fastslog bland annat uppgifter för »Det Andliga Ståndet«, till vilket hörde »Lärare- eller Vetenskapsståndet«, vars objekt var »det Sanna«.⁸⁴

§. 223. / Det *Andliga Ståndets* särskilda åliggande inom representationen är att äfven der verka för sitt eget viktiga ändamål – för den högre bildningen och det andliga lifvets utveckling i staten, följaktligen ock att der göra gällande sin rätt till alla de medel, som för detta ändamåls uppnående äro nödvändiga. Det bör således oeftergifligen fordra af representationen, såväl som af regeringen, att de läroverk för den uppväxande ungdomen, hvilka det oundgängligen behöfver för den högre bildningens förverkligande, och hvilka det hufvudsakligen har inrättat med sina egna medel, icke må förstöras eller förderfvas och förlamas i sin verksamhet genom att ändamålsvidrigt sammanblandas med sådana, som egentligen

83. Sven-Eric Liedman, *Att förändra världen – men med måtta* (Stockholm, 1991).

84. Christopher Jacob Boström, *Grundlineer till filosofiska statsläran* (Uppsala, 1859), 33f, 97f.

åsyfta den lägre och industriella bildningen, och som derföre böra inrättas och bekostas af de materiella stånden sjelfva.

Statsmakterna hade alltså ett oeftergivligt ansvar för den högre bildningens institutioner. Däremot skulle de inte befatta sig med den lägre bildning som hörde till olika näringar. Denna praktiska skolning fick berörda aktörer själva ordna. Gränsen mellan offentligt och privat var skarp i det system som utgick från att staten var primär. Privata intressen underminerade sanningsanspråk medan universiteten utgjorde ett statsintresse, höjt över särintressen.

Boström dog 1866, strax efter avvecklingen av den fyrståndsriksdag han förklarat vara »den enda rätta« och förnuftsенliga representationsformen. Men hans ande svävade kvar, till exempel kom femte upplagan av *Grundlineer till filosofiska statsläran* så sent som 1882.⁸⁵

KULTURRADIKALA STRÖMNINGAR drog då genom tiden. Författare och andra ville göra upp med det gamla riket och göra plats för nytt, i linje med den utvecklingslära för vilken bara förändringen tillhörde det eviga. Förskjutningar i produktionen förändrade industrialisternas position. Krav på mer realia i utbildningen och ett uppbrott från latinväldet restes av aktörer från det Boström kallat de materiella stånden. Naturforskningen expanderade och fyllde nya funktioner samtidigt som den vetenskapliga alstringen blev ett mått på nationens civilisationsgrad. Statens verksamhetsområde vidgades. Den fick ett aktivt ansvar för samhället, för näringar och konkurrensförmåga, men också för fosterlandets kulturella utveckling och ställning i det rastlösa jämförandet med andra nationer.

Sveriges land och folk var ett tecken i tiden. Denna historisk-statistiska handbok utarbetades till världsutställningen i Paris 1900. Upprinnelsen till den låg i en riksdagsmotion av Ernst Carlson, tidigare professor i historia och statskunskap vid Göteborgs högskola. Han förklarade 1898 att Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm året innan hade demonstrerat »den storartade utveckling, Sveriges andliga och materiella kultur på de senaste årtiondena uppnått«. Med tanke på denna utveckling borde staten ta på sig att göra en officiell sammanställning av »vårt folks framsteg i olika riktningar«, vilken skulle kunna göra intryck i andra länder och medföra kommersiella fördelar. Arbetet fick bidrag.

85. Ibid., 98; jfr Gunnar Richardson, *Kulturkamp och klasskamp* (Göteborg, 1963), 84ff.

Till det statliga stödet kom gåvor för ett mer påkostat utförande från Knut Wallenberg i Stockholm jämte fyra donatorer i Göteborg. Boken kom på franska till utställningen, sedan på svenska och handelsspråket engelska för att 1915 komma i ny upplaga. Skriften uttryckte och bestyrkte föreställningar som redan hade spridning. Den bild av Sverige som man officiellt ville förmedla ska antydvas genom en redogörelse för dispositionen.⁸⁶

Första delen av den tusensidiga publikationen bestod av fyra kapitel. De tre första behandlade den fysiska geografin, det svenska folket, statsförvaltningen. Det fjärde och överlägset största kapitlet hette »Undervisningsväsendet och den andliga odlingen«. Under den rubriken presenterades folkundervisningen liksom den högre undervisningen, utförligt vad gällde statsuniversiteten, mer kortfattat om de privata högskolorna medan Karolinska institutet bara omnämndes. Dessutom presenterades teknisk undervisning, framför allt vid Tekniska högskolan men även vid Chalmers och lägre skolor, samt sköna konster och annat. Kapitelavsnittet »Den vetenskapliga forskningen« fick allra störst utrymme. Presentationen började med översikter över teologi och juridik, varpå följde mer detaljerade presentationer av ämnena vid humanistiska sektionen, med början i filosofin. De medicinska vetenskaperna och naturvetenskaperna kom sist men var fler och fick sammantagna lite mer utrymme.

Bokens andra och något större del redogjorde i tolv kapitel för Sveriges olika näringar. I en inledande översikt konstaterades att jordbruket var en huvudnäring som sysselsatte mer än hälften av den arbetande befolkningen, men att denna andel sjunkit påtagligt sedan 1870-talet. Modernäringen presenterades sedan i det första kapitlet, som även tog upp lantbruksvetenskapen och -undervisningen. Men de areella näringarna ägnades mindre utrymme än bergshantering och industrin, vilken fick det längsta kapitlet. Kapitlet om handeln tog även upp handelsundervisningen. Det allra sista kapitlet behandlade arbetarlagstiftning och sociala förhållanden.

Som synes sattes den andliga kulturen före den materiella. Den förstnämnda kom till tydligast uttryck i den vetenskapliga forskningen och undervisningen, där en hierarkisk ordning också kom till uttryck. Universitetet, de humanistiska ämnena, filosofin kom före de andra och stod

86. RD 1898: AK motion nr 122, 10. Gustav Sundbärg (red.), *Sveriges land och folk* (Stockholm, 1901).

högre. Den tekniska undervisningen fick en egen rubrik i den första delen, medan utbildning för lantbruk och handel togs upp i delen om den materiella odlingen.

Men förväntningarna växte på att staten, i nationens intresse, skulle utveckla sitt engagemang även i sådan utbildning. Den var praktisk och borde bli högre, menade allt fler. Detta ska vi se åtskilliga exempel på i de följande kapitlen. Här ska jag ge en ögonblicksbild av rörelseriktningen.

DEPARTEMENTALKOMMITTERADE tillsattes 1908 med uppgift att utreda en eventuell reformering av den centrala statsförvaltningen. Vårt tredje exempel gällde en handfast aspekt av statens växande engagemang: utformningen av dess institutionella ordning. Mer konkret handlade det i detta sammanhang om hur statsmakten borde organiseras för att hantera högre läroanstalter, exempelvis huruvida Tekniska högskolan skulle lyda under det departement som hade hand om undervisningsfrågor eller föras över till ett tänkt handelsdepartement. Den vinklingen av frågan ska vi återkomma till i kapitlet om teknikerna, för att här hålla oss till ett mer allmänt plan.

Undervisningsdepartementet löd titeln på det betänkande från 1913 i vilket kommittén förordade upplösningen av ett gammalt band. Ecklesiastikdepartementets kyrkoärenden föreslogs bli överförda till ett justitie- och kyrkodepartement, medan frågor om undervisning, vetenskap och konst skulle samlas i ett nytt departement. Vad gällde inplaceringen av olika läroanstalter inom centralförvaltningen fanns två principer, förklarade man: antingen samlades de under ett departement för undervisning eller så fördelades de över olika fackdepartement på basis av de verksamheter för vilka respektive institution utbildade. Ingentdera principen tillämpades konsekvent. Till exempel hanterades Farmaceutiska institutet och Tekniska högskolan av Ecklesiastikdepartementet, medan Veterinärinstitutet låg under Jordbruksdepartementet och Handelshögskolan under Finansdepartementet. Kommittén förespråkade den första, samlande principen. Universiteten borde inte klyvas och fördelas över olika departement, även om deras fakulteter, »särskildt de s.k. praktiska fakulteterna, den teologiska, den juridiska och den medicinska, äro i grunden intet annat än tekniska högskolor, d.v.s. bildningsanstalter för praktiska yrken, prästens, juristens och läkarens«.⁸⁷

87. *Undervisningsdepartementet* (Stockholm, 1913), 39; för bakgrunder till diskussio-

Universiteten hade länge framlevt »i sin nedärfda gestaltning«, klargjorde kommittén, men ställningen förändrades när naturvetenskaperna med nya, exakta metoder började producera resultat av påtagligt värde för nyttjandet av naturens resurser. Sedan tillkom forskning som ytterligare vidgade fältet, som veterinär-, lantbruks- och skogsvetenskapen. De nya vetenskaperna hade praktiska syftemål, men var inte därför lägre än de gamla. Till exempel var den tekniska vetenskapen betydelsefull för landet i »den mellanfolkliga täflingskampen å det ekonomiska området«, och som »en mäktig häfstång för höjandet av nationellt välstånd, hvilket i sin ordning är ett af villkoren för kulturell blomstring«. Man förklarade att tillkomsten av »de nya vetenskaperna, reellt sedt, icke innebär något annat än en utvidgning af det gamla universitetsbegreppet, fattadt såsom totaliteten av tidens vetenskap«. För nationens skull behövde staten omhulda de nya, praktiska vetenskaperna lika mycket som de gamla. Fackhögskolorna borde samlas i ett och samma departement och där likställas med universiteten.⁸⁸

Somliga vände sig mot en sådan princip, konstaterade kommittén. I själva verket hade det utvecklats två diametralt motsatta uppfattningar om hur den centrala förvaltningen borde förhålla sig till de högre läroanstalterna. Enligt den ena borde den vetenskapliga forskningen och undervisningen »göras till föremål för samma ingående kontroll och effektiva ledning som andra statliga institutioners verksamhet«. Enligt den andra uppfattningen stod dylika idéer i strid med målen för verksamheterna; ett organ utanför vetenskapen kunde aldrig besitta den reella sakkunskap som krävdes för att förstå dess villkor. Man deklarerade att de förhållanden som utvecklats under det andra förhållningssättet sågs som ett oskattbart arv i länder med germanskt universitetsväsende.⁸⁹

I Sverige har utvecklingen gått i den riktningen, att universiteten och högskolorna från den högsta administrationens sida betraktas och behandlas såsom i stor utsträckning självstyrda anstalter. Inom ecklesiastikdepartementet, till hvilket universiteten och flertalet

nerna om departementsorganisationen, jfr Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla* (Uppsala, 1991), 167–178, och Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, kap. 4; debatten kring kommitténs slutbetänkande analyseras i Catrin Andersson, *Tudelad trots allt* (Stockholm, 2004), kap. 5.

88. *Undervisningsdepartementet*, 40ff.

89. *Ibid.*, 47f.

högskolor höra, har utbildat sig en allt fastare tradition att i fråga om dessa anstalters ledning i allmänhet tillmäta vederbörande vetenskapliga korporationers utlåtanden en afgörande betydelse, äfven i sådana fall då, exempelvis i fråga om undervisningen i vissa discipliner eller tillsättandet af vissa lärartjänster, starka krafter sökt göra andra hänsyn gällande.

Att utvecklingen gått i denna riktning har sin helt naturliga grund. Den, som har någon föreställning om, huru fort vetenskapen i sin utveckling rusar förbi den, som ej kan samla sina krafter för att följa med, förstår, att fordran på verklig sakkunskap i fråga om vetenskaplig forskning och undervisning i regel aldrig kan fyllas af administrativa organ, huru än dessa utrustas. Om det exempelvis gäller att afgöra frågan om tillsättning af en akademisk lärartjänst eller om anslag till viss forskningsmateriell eller om anordnandet af undervisningen i en vetenskaplig disciplin, finnes icke någon högre myndighet att fråga till råds än vederbörande vetenskapsmän själfva.

Kommittén ansåg det vara »en framsynt undervisningspolitik« att göra de yngre högskolorna delaktiga av det arv som karakteriserades med denna myndighetsförklaring. Annars riskerade dessa institutioner att förlora sin högskolekaraktär. Dessa principresonemang fördes under rubriken »Universiteten och högskolorna böra äga en viss grad af autonomi«.

Man vände sig också mot en alternativ uppfattning, som utifrån en vinkling av den så kallade bottenskoletanken ville knyta fackskolor och fackhögskolor inom samma verksamhetsområde till varandra. Kommittén konstaterade att en sådan anknytning skulle göra det möjligt att gå till högre vetenskaplig utbildning med bara lägre fackkunskaper, men utan den allmänna bildning som studentexamen garanterade. Anknytningen skulle tillföra endera eller båda nivåerna uppgifter som förryckte de mål respektive institution hade. Antingen skulle den högre undervisningen bli mindre vetenskaplig och mer elementär – eller så skulle den lägre och praktiskt inriktade bli mer allmän och högskoleförberedande. Vi anar här ett mönster i hur de olika slagen av utbildning relaterades till varandra: den högre kunde lätt uppfattas som opraktisk, medan den praktiska gärna klassades som lägre.

Förslagen gav en skarp bild av förhållandet mellan stat och högre läroanstalter i ett system präglad av germanskt universitetsväsende, en

ordning som enligt kommittén borde präglade »hela den vetenskapliga odlingens fält«. De nya högskolorna med sina vetenskaper borde således, för nationens skull, inlemmas i denna ordning under ett och samma statsorgan. Det blev inget undervisningsdepartement – först efter Olof Palmes tillträde som ecklesiastikminister ändrades namnet 1968 till Utbildningsdepartementet. Men utifrån upplevelsen av att befinna sig i »en märklig öfvergångstid« vad gällde synen på högre utbildning gjorde sig kommittén vissa diagnoser av sin samtid. De rymde hypoteser om den framtid som är historia för oss efterkommande.⁹⁰

Medan studierna vid fackhögskolorna genom forskningens framsteg hade gått från att vara skolmässiga till att bli vetenskapliga, menade kommittén att utvecklingen vid universiteten på sätt och vis gick i motsatt riktning: »Det i äldre tider allmänt tillämpade fria vetenskapliga studiesättet har här efter hand gifvit vika för en genom studieplaner och så gott som obligatoriska studiekurser normerad undervisning.« Gränserna mellan olika slags institutioner höll på att upplösas: »liksom universitetens fakulteter äro att anse som ett slags tekniska högskolor, så äro tekniska högskolan och öfriga här omförmälda högskolor att anse som ett slags fristående universitetsfakulteter, förgreningar af det svenska universitetsväsendet i dess vidsträcktare bemärkelse«.⁹¹

I de följande kapitlens utforskning av detta högskolesystems historia ska vi se om och i så fall hur dessa spådomar gick i uppfyllelse.

90. Ibid., 50, 41.

91. Ibid., 43.